

गन्तव्यः मार्गः

बाल मोदिनी

कृ स्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन पुरुषः वसति स्म । तस्य गृहे द्वौ मृद्घटौ आस्ताम् ।

एकस्मिन् दिने तौ घटौ दुधेन पूर्णौ आस्ताम् । गृहस्वामी बहिः गतवान् आसीत् । सः यदा प्रत्यागतवान् तदा प्रथमघटस्थं दुर्धं तम् अवदत् - “भोः स्वामिन् ! मां सुवर्णकुम्भे स्थापयतु” इति ।

गृहस्वामी तद् दुर्धं सुवर्णकुम्भे स्थापितवान् । द्वितीयघटस्थं तु दुर्धं किमपि न अवदत् । अतः तद् मृद्घटे एव आसीत् ।

किञ्चित् समयानन्तरं स्वामी क्षीरस्य उष्णीकरणाय अग्निं ज्वालितवान् । तदा सुवर्णकुम्भे विद्यमानं दुर्धम्

अवदत् - “माम् उष्णं न करोतु, यतः तेन मम व्यक्तित्वमेव नष्टं भवति” इति ।

स्वामी तद् न उष्णीकृतवान् । मृद्घटस्थेन दुर्धेन तु किमपि न उक्तम् । स्वामी तद् दुर्धम् उष्णीकृतवान् । दुर्धं वेदनया शनैः रोदनम् अकरोत् । तद् दृष्ट्वा सुवर्णकुम्भस्थं क्षीरम् उच्चैः अहसत् ।

यदा दुर्धं शीतलं जातं तदा स्वामी आतश्चनार्थं तक्रम् आनीतवान् । तद् दृष्ट्वा सुवर्णकुम्भस्थं क्षीरम् आज्ञापयत् - “भोः स्वामिन् ! मयि तक्रं न योजयतु” इति ।

स्वामी मृद्घटस्थस्य दुर्धस्य एव आतश्चनं कृतवान् ।

इदानीं तस्य दुर्धस्य रुचिः वर्णः च अपगतौ । एतद् दृष्ट्वा सुवर्णकुम्भस्थं दुर्धं तस्य उपहासं कुर्वत् अवदत् - “हे मूढ ! मां पश्यतु । मम वर्णं पश्यतु । मम रुचिं जानाति वा ? अहम् इदानीमपि उत्तमं दुर्धमेव । भवतः वर्णः नास्ति, रुचिरपि नास्ति । ह....ह....ह....!!” इति ।

अनन्तरदिने आगतः स्वामी मथनार्थम् उद्युक्तः

अभवत् । सुवर्णघटस्थस्य दुर्घस्य कथनात् पूर्वमेव सः मृद्धस्थस्य दुर्घस्य मथनम् आरब्धवान् । मथनसमये नवनीतम् उपरि उपरि आगतम् । तस्मिन् समये सुवर्णकुम्भस्थं दुर्घं तु दुर्गन्धपूर्णम् आसीत् ।

मथनं समाप्य स्वामी नवनीतं स्वीकृत्य सन्तोषेण समीपस्थं मन्दिरं गतवान् । तत्र नवनीतेन ईश्वरस्य शरीरम् अलङ्कृतवान् । भक्त्या तं नमस्कृत्य ततः गृहम् आगतवान् च ।

यदा द्वारस्य उद्घाटनं कृतं तदा गृहे सर्वत्र दुर्गन्धः व्याप्तः आसीत् । स्वामी अन्तः आगत्य दुर्गन्धस्य कारणं किमिति ज्ञातवान् । कोपेन क्रिमियुक्तं दुर्गन्धपूर्णं च तत् सुवर्णकुम्भस्थं दुर्घं गृहात् दूरं नीत्वा अत्यधिक-मालिन्ययुक्ते स्थाने निव्यामोहं क्षिप्तवान् । सुवर्णकुम्भं च प्रत्यानीय सम्यक् प्रक्षाल्य स्थापितवान् ।

□□

चरति चरतो भगः

• न.ल. गाडगील

क श्वित् पथिकः पादाभ्यां ग्रामान्तरं गच्छन् आसीत् । आतपकारणतः सः श्रान्तः अभवत् । इतोऽपि अग्रे गमनसमये सः मार्गपार्श्वे एकस्य वृक्षस्य अधः उपविष्टं वृद्धं दृष्टवान् । अग्रे चलितुम् अनिच्छन् पथिकः तं वृद्धं पृष्ठवान् - “भोः महाशय ! सः ग्रामः इतोऽपि कियत् दूरे अस्ति ? मया कियत् दूरं गन्तव्यम् ?” इति ।

वृद्धः किमपि न उक्तवान् । पुनः पुनः पृष्ठः अपि सः किमपि न उक्तवान् । पथिकः कुपितः अभवत् । सः

मनसा एव तं वृद्धं निन्दितवान् । ततः अग्रे गन्तुम् उद्युक्तः अभवत् ।

पथिकः यदा त्रिचतुराणि पदानि अग्रे गतवान् तदा सः वृद्धः तम् उच्चस्वरेण आहूतवान् । पथिकः आश्वर्येण पृष्ठतः दृष्टवान् । तदा सः वृद्धः उक्तवान् - “भवता गन्तव्यः ग्रामः इतः क्रोशमित दूरे अस्ति” इति ।

पथिकः तं तर्जयन् उक्तवान् - “पूर्वं मया पुनः पुनः पृष्ठः अपि भवान् किमपि न उक्तवान् । इदानीं गच्छन्तं मां दृष्ट्वा वदन् अस्ति । किमर्थम् ?” इति ।

वृद्धः शान्तस्वरेण उक्तवान् - “तदा तु भवान् अग्रे चलितुम् इष्टवान् न वा इति अहं न ज्ञातवान् । यदि भवान् अग्रे न चलेत् तर्हि मम उत्तरं व्यर्थं स्यात् । इदानीं तु भवान् चलति इति निर्णयः जातः । अतः उत्तरम् उक्तवान् । यः चलति सः एव गन्तव्यं स्थानं प्राप्नोति । अतः एव उच्यते ‘चरति चरतो भगः’ इति ।” (यतशीलस्य जनस्य भाग्यं फलति इति तात्पर्यम् ।)

□□

भक्तः दामाजी पन्तः

पु

रातनकाले मङ्गलवेदाग्रामे दामाजी पन्तः नाम
कश्चन सज्जनः निवसति स्म । सः समीपस्थे
बैदरनगे शासनं कुर्वतः यवनराजस्य शासनाधिकारि-
(सुभेदार)रूपेण कार्यं करोति स्म । सः परमश्रद्धालुः
दैवभक्तः दानशीलश्च आसीत् ।

दामाजी पन्तः महान् दाता इति सर्वत्र प्रसिद्धः आसीत् ।
तस्य प्रसिद्धिं श्रुत्वा सुदूरस्थानेभ्यः अपि जनाः ततः
दानं प्राप्तुम् आगच्छन्ति स्म । पन्तः अपि कदापि आगतान्
रिक्तहस्तेन न प्रतिप्रेषयति स्म ।

कदाचित् तस्मिन् प्रदेशे अनावृष्टिः जाता । जनाः
आहारम् अन्विष्यन्तः इतस्ततः गतवन्तः । तेषु एव
दिनेषु वारकरीसम्प्रदायस्य पञ्चसहस्रं जनाः पण्डरपरं
गताः । तत्र भगवतः पण्डरिनाथस्य दर्शनं कृत्वा ततः
प्रतिनिवर्तनसमये दामाजी पन्तस्य कीर्ति श्रुत्वा ते
मङ्गलवेदाग्रामम् आगतवन्तः । दामाजी पन्तं दृष्ट्वा नमस्कृय

अन्नं धान्यं च याचितवन्तः ।

दामाजी पन्तः तस्य ग्रामस्य शासनाधिकारी आसीत् ।
तस्य आधीन्ये धान्यागारम् अपि आसीत् । परन्तु ततः
धान्यस्वीकरणाय यवनराजस्य अनुमतिः अपेक्षिता
आसीत् । तथापि दामाजी पन्तः तस्य आज्ञां विना एव
धान्यागारम् उद्घाट्य सर्वेभ्यः याचकेभ्यः यथेष्ट धान्यं
वितीर्णवान् । सनुष्टाः ते सर्वे दामाजी पन्तम् आशीवदैः
अनुगृह्य ततः गताः ।

मङ्गलवेदाग्रामे कश्चन दुष्टः असीत् । सः एतं विषयं
ज्ञातवान् । दामाजी पन्तस्य कीर्तिम् असहमानः सः
प्रवृत्तं सर्वमपि पत्रद्वारा यवनराजं निवेदितवान् । दामाजी
पन्तस्य विषये बहूनि मिथ्यारोपपूर्वकाणि वचनानि अपि
तत्र आसन् ।

तत् पत्रं पठित्वा यवनराजः नितरां कुपितः अभवत् ।
सः ‘दामाजी पन्तं यथास्थितं बन्धीकृत्य आनयन्तु’ इति
भटान् आदिष्टवान् । भटाः तत् आज्ञापत्रं गृहीत्वा

• दत्ता शास्त्री कदकुर्तीकर

मङ्गलवेढाढाग्रामं गत्वा दामाजी पन्तस्य गृहं प्राप्तवन्तः । दामाजी पन्तः तत् आङ्गापत्रं पठित्वा वृत्तान्तं ज्ञातवान् । स्वभार्या च निवेदितवान् । सापि नितरां दुःखिता अभवत् । ततश्च भवती ‘चिन्तां न करोतु । देवः पण्डरिनाथः कथमपि रक्षति’ इति पन्तः पत्न्याः समाधानं कृतवान् । तत्पश्चात् ते सर्वे भट्टैः सह बेदरनगरं प्रति प्रस्थिताः । मार्गे पण्डरपुरक्षेत्रं प्राप्तवन्तः । दामाजी पन्तः तत्र चन्द्रभागानन्दां स्नानं कृत्वा पण्डरिनाथस्य मन्दिरं गत्वा तं भक्त्या प्रार्थितवान् ।

भक्तवत्सलः देवः पण्डरिनाथः पन्तस्य साहाय्यं कर्तुं निश्चितवान् । सः सेवकरूपं धृत्वा सपादलक्षमुद्रायुक्तं स्यूतं गृहीत्वा बेदरनगरं प्राप्तवान् । कण्ठे कृष्णमणिमालां, स्कन्धे कम्बलं, कटिप्रदेशे कौपीनं मलिनवस्त्रं च सः धृतवान् आसीत् ।

यवनराजं दृष्ट्वा सः उक्तवान् - ‘प्रभो ! अहमस्मि

दामाजी पन्तस्य सेवकः । सः एव मां प्रेषितवान् अस्ति । धान्यस्य मूल्यरूपेण एताः मुद्राः स्वीकृत्य महां प्राप्तिपत्रं ददातु’ इति ।

यवनराजः विस्मितः सन् अपि प्राप्तिपत्रं लेखयित्वा दत्तवान् । तद् गृहीत्वा सेवकः ततः अन्तर्हितः अभवत् ।

तदा एव दामाजी पन्तम् आनेतुं गताः भट्टाः तेन सह तत्र सम्प्राप्ताः । आगच्छन्तं पन्तं दृष्ट्वा यवनराजः विस्मयेन उक्तवान् - ‘भोः, भवतः द्रूतः इदमिदानीम् आगत्य धनं दत्त्वा प्राप्तिपत्रं स्वीकृत्य गतवान्’ इति ।

तत् श्रुत्वा दामाजी पन्तः नितरां विस्मितः अभवत् । भक्तपराधीनः पण्डरिनाथः एव एवं कृतवान् स्यात् इति मत्वा सः साश्रुलोचनः जातः । प्रवृत्तं सर्वं श्रुत्वा यवनराजः अपि विस्मितः भूत्वा दामाजी पन्तं, तस्य औदार्यं भगवतः कृपां च पुनः पुनः श्लाघितवान् ।

□□

पञ्चतन्त्रकथाः

१६

स्थानस्य प्रभावः

बाल मोदिनी

क स्मिंश्चित् वने केचन चोराः आसन् । ते एकस्मिन् कुटीरे वसन्ति स्म । लुण्ठनं हननं घर्षणम् इत्यादीनि पापकर्माणि कुर्वन्ति स्म । एकदा राजभटाः तान् गृहीतवन्तः । कारागारे स्थापितवन्तश्च ।

कदाचित् कश्चित् साधुः तद् वनम् आगतवान् । सः तपः कर्तुं तम् एव कुटीरम् आश्रितवान्, यत्र पूर्वं चोराः आसन् ।

एकदा वर्षाकाले कश्चन युवकः स्वपल्या सह तेन मार्गेण आगतवान् । वृष्टिः रक्षणं प्राप्तुं तौ कश्चित् कालं यावत् तस्मिन् कुटीरे स्थितवन्तौ । तौ दम्पती दृष्टवतः साधोः मनसि दुर्भाविना उत्पन्ना । सः चिन्तितवान् ‘कथमपि एष युवतिः स्वाधीनीकर्तव्या’ इति ।

तदा एव वृष्टिः शान्ता । तौ दम्पती साधुं प्रणम्य गन्तुम् उद्युक्तौ । तौ यदा किञ्चिददूरं चलितवन्तौ तदा कुटीरे स्थितः साधुः ‘तत्रैव तिष्ठताम् । नो चेत् वधं करिष्यामि’ इति गर्जन् छुरिकां गृहीत्वा तयोः समीपम्

आगतवान् । दम्पती ‘एषः साधुवेषधरः चोरः’ इति मत्वा भयेन कम्पितवन्तौ । परन्तु साधुः यदा तयोः समीपम् आगतवान् तदा तस्य मनसः दुर्भाविना अपगता । सः दम्पती आशीर्भिः अनुगृह्य प्रेषितवान् ।

किन्तु यदा सः कुटीरम् आगतवान् तदा पुनः सहसा चील्कारम् अकरोत् - “अरे ! कुत्र पलायनं क्रियते....! यदि एकपदम् अग्रे स्थाप्यते तर्हि एतया छुरिकया वधं करिष्यामि” इति । परं यदा सः कुटीरात् बहिः आगतवान् तदा तु तस्य मनः परिवर्तितम् अभवत् । सः स्वस्य परुषव्यवहारस्य कृते तयोः क्षमां याचितवान् । ततश्च सः मनसि एव चिन्तितवान् - ‘एतं कुटीरं प्रविशामि चेत् कथं मम मनसि परिवर्तनं भवति ?’ इति ।

सः युवकः तस्य कुटीरस्य इतिहासं जानाति स्म । सः उक्तवान् ‘साधुवर्य ! चोराणां भावनाभिः एषः कुटीरः कलुषितः । अतः एव तत्र प्रवेशमात्रेण दुर्भाविना मनसि समायाति । यदि आवामपि अत्र अधिकालं निवसावः तर्हि आवयोः मनसि अपि सा दुर्भाविना उत्पद्येत्’ इति ।

अनुक्षणमेव साधुः तं कुटीरं त्यक्त्वा अन्यत्र गतवान् ।

शुकरय कृतज्ञता

बालमोदिनी

पु

रा कश्चित् राजा आसीत् । सः दयालुः धर्मिष्ठः
च । एकदा कश्चन पथिकः पञ्चे निबद्धम् एकं
शुकं गृहीत्वा तत् नगरम् आगतवान् । स्वस्य शुकस्य
महिमानं वर्णयन् सः वीथ्याम् अटति स्म । राजभटा: तं
राजः समीपम् आनीतवन्तः । तस्य वृत्तान्तम् उक्तवन्तः
च । राजा तं शुकं कौतुकेन दृष्टवान् । पथिकं पृष्टवान्
च - “भो पथिक ! भवतः शुकः भाषणे समर्थः
वा ?” इति ।

पथिकः उक्तवान् - “मम शुकः न केवलं भाषणे
समर्थः अपि तु सः मुखलक्षणं दृष्टा भाविवृत्तान्तमपि
कथयति” इति ।

• टि. वत्सलादेवी

“तर्हि मम मुखलक्षणं वकुं तम् आदिशतु ।” राजा
पथिकम् उक्तवान् ।

पथिकः शुकस्य पञ्चरम् उद्धाटितवान् । शुकः राजः
समीपम् आगत्य मुखं दृष्टा अवदत् - “भवतः राज्ये
शत्रुणाम् आक्रमणं भविष्यति” इति ।

राजा विस्मितः अभवत् । यतो हि पूर्वेद्युः एव
गृद्धचरद्वारा सा वार्ता तेन ज्ञाता आसीत् । एतेन महाराजः
नितरां सन्तुष्टः अभवत् । सः पुनरपि शुकं पृष्टवान् -
“मित्र ! भवान् पञ्चे स्थित्वा अस्वतन्त्रतया एव जीवनं
करोति । भवतः बान्धवाः सुहृदः वा न सन्ति । भवतः
स्वामी तु पञ्चरस्य बन्धनं सर्वदा न करोति । तथापि
भवान् बहिः किमर्थं न पालयति ?” इति ।

शुकः अकथयत् - “राजन् ! अहं कृतम्
न । मम स्वामी माम् अतीव प्रीणाति ।
माम् आश्रित्य एव सः जीवति । यदि
अहं पलायनं करोमि तर्हि तेन
जीविकार्थम् अन्यः शुकः अन्वेष्टव्यः
। पुनः तस्मै शिक्षणं दातव्यम् । एवं
बहवः क्लेशाः भवन्ति तस्य । अहं तु
अत्र असन्तुष्टः नास्मि । अतः स्वामिनं
त्यक्त्वा गन्तुं न इच्छामि” इति ।

शुकस्य वचनं श्रुत्वा राजा सन्तुष्टः
अभवत् । सः पथिकाय राजभवने
उद्योगं दत्त्वा तं शुकं बन्धमुक्तं कृतवान् ।
शुकः आकाशे उड्हयनम् अकरोत् ।

परेद्यवि राजा उद्याने विहरन्
आसीत् । तदा सः एव शुकः तत्र
आगत्य अवदत् - “हे राजन् ! अहं
भवन्तं मम स्वामिनं च त्यक्तुं न
इच्छामि । प्रतिदिनम् अत्र आगत्य
वार्तालापं कृत्वा गच्छामि” इति । राजा
वात्सल्येन शुकं गृहीत्वा लालितवान् ।

□□

न शाम्यति वैरं वैरेण

का

शीनगरस्य महाराजः

विजयदत्तः अतीव
क्रूरः दुष्टश्च आसीत् । सः
प्रजापीडकः अपि आसीत् ।
ततः अनतिद्वारे अन्यत्
राज्यम् आसीत् । तस्य
महाराजः धर्मप्रियः । सः
गुणवान्, प्रजावत्सलः
च । तस्य पुत्रः अर्जुन-
सिंहः अपि पिता इव
गुणवान् आसीत् ।

एकदा विजयदत्तः
धर्मप्रियस्य राज्यस्य
उपरि आक्रमणं
कृतवान् । धर्मप्रियः
युद्धे पराजितः अभवत् ।
विजयदत्तः धर्मप्रियं तस्य
पत्नीं, चापि कारागृहे
स्थापितवान् । ततः केषाञ्चित्
दिनानाम् अनन्तरं सेवकान्
आदिष्टवान् यत् “धर्मप्रियं तस्य पत्नीं
च गर्दभस्य उपरि उपवेश्य अरण्यं
नयन्तु । तत्र तयोः शिरश्छेदं कुर्वन्तु” इति ।

सेवकाः राजाज्ञां पालयितुम् उद्युक्ताः । तदा तत्र
आगतम् अर्जुनसिंहं धर्मवीरः उक्तवान् - “पुत्र ! भवान्
सुखेन जीवतु । एतस्य विजयदत्तस्य अकार्यं दृष्टा भवान्
खिन्नः मा भवतु । तस्य विषये मनसि वैरभावं न
स्थापयतु । यतः कदापि वैरं वैरेण न शाम्यति” इति ।
ततः सेवकाः राजाज्ञां पालितवन्तः । तयोः शिरश्छेदं
कृतवन्तः च ।

• राजेशः आर्यः

अर्जुनसिंहः अरण्यं गत्वा पित्रोः अन्तिमसंस्कारं कृत्वा
काशीनगरम् आगतवान् । राजप्रासादस्य समीपे एव
निवासं कृतवान् । सः प्रतिदिनं उषःकाले मधुरस्वरेण
भजनं करोति स्म । एकदा यदा सः भजनं कुर्वन् आसीत्
तदा महाराजस्य निद्राभङ्गः जातः । सः रक्षकान्
आज्ञापितवान् - “यः एवं मधुरं गायति तम् अत्र
आनयन्तु” इति ।

रक्षकाः अर्जुनसिंहं महाराजस्य समीपम् आनीतवन्तः ।
विजयदत्तः न ज्ञातवान् यत् एषः धर्मवीरस्य पुत्रः इति ।

सः अर्जुनसिंहस्य आकृतिं दृष्टा सन्तुष्टः भूत्वा तं स्वस्य
अद्वरक्षकस्थाने नियोजितवान् ।

गच्छता कालेन अर्जुनसिंहः विजयदत्तस्य अतीव
आत्मीयः जातः । विजयदत्तः सर्वत्र तं नयति । सः
कदाचित् मृगयार्थं गमनसमये तं नीतवान् । मध्याह्नकालः
जातः । तदा तौ सैनिकेभ्यः पृथक्भूतौ । महाराजं श्रान्तं
दृष्टा अर्जुनसिंहः एकस्य वृक्षस्य अधः रथं स्थगितवान् ।
तौ रथात् अवतीर्णौ । महाराजः अर्जुनसिंहस्य अद्वै शिरः
स्थापयित्वा शयनं कृतवान् ।

यदा सः गाढनिद्रायां मग्नः जातः तदा अर्जुनसिंहः
खड्धं निष्कास्य तं मारयितुम् उद्युक्तः जातः । परन्तु
झटिति सः पितुः वचनं स्मृतवान् । खड्धं च अवतारितवान् ।
एवमेव सः पञ्चवारं खड्धम् उपरि अधः च कृतवान् ।

अकस्मात् महाराजस्य निद्रा भग्ना । तस्य मुखं
रक्तवर्णम् आसीत् । तं दृष्टा अर्जुनसिंहः पृष्ठवान् -

“महाराज ! कथम् अकस्मात् जागरितः भवान् ? स्वप्ने
किं दृष्टवान् ?” इति ।

महाराजः उक्तवान् - “मित्र ! अहम् एकं भयद्वारं
स्वप्नं दृष्टवान् । धर्मप्रियस्य पुत्रः जीवितः अस्ति । सः
मां मारयितुम् उद्युक्तः अस्ति इति । कथमपि सः मया
मारणीयः । अन्यथा मम शान्तिः न भवति” इति ।

तदा अर्जुनसिंहः उक्तवान् - “महाराज ! अहमेव
धर्मवीरस्य पुत्रः । अहमेव भवन्तं मारयितुम् उद्युक्तः ।
तथापि पितुः वचनं स्मृत्वा तथा कर्तुं न शक्तः । इदानीं
भवान् मां मारयित्वा निश्चिन्तः भवतु” इति ।

तस्य वचनं श्रुत्वा महाराजः लज्जितः अभवत् । सः
अर्जुनसिंहं क्षमां याचितवान् । तस्य पितुः राज्यं तस्मै
एव समर्पितवान् । स्वकन्यया सह तस्य विवाहम् अपि
कारितवान् ।

□□

पञ्चतन्त्रकथा :

१७

—मूल्यं मनुष्यरथ—

पु

रातनकाले अशोकः कलिङ्गराज्यं पालयति स्म ।
एकदा सः मन्त्रिणा सह विहारार्थं गतवान् ।
मार्गे कश्चन बौद्धगुरुः दृष्टः । तदा अशोकः समीपं गत्वा
भक्त्या तस्य पादयोः स्वस्य शिरः स्थापयित्वा नमस्कारं
कृतवान् ।

अशोकस्य मन्त्रिणे एतत् न अरोचत् । चक्रवर्ती
अशोकः एवं नमस्कारं करोति इत्येतत् न शोभनम् इति
तस्य विचारः । ततः तौ विहारं समाप्य प्रतिनिवृत्तौ ।

प्रासादं प्रति आगमनानन्तरं मन्त्री महाराजं पृष्ठवान्
- “राजन् ! भवान् किमर्थं तथा कृतवान् ?” इति ।
महाराजः हसितवान् । परन्तु तस्य उत्तरं किमपि न
उक्तवान् ।

कानिचन दिनानि अतीतानि । कदाचित् महाराजः
मन्त्रिणम् आहूय उक्तवान् - “मन्त्रिन् ! अजस्य व्याघ्रस्य
मनुष्यस्य चेति त्रीणि शिरांसि आवश्यकानि मम । शीघ्रं
तानि आनयतु” इति ।

मन्त्री यद्यपि विस्मितः, तथापि किमपि अनुकृत्वा
मांसापणं गत्वा अजस्य शिरः क्रीतवान् । अरण्यं गत्वा

• (सं) ज्योतिश्रीः

मृगयया एकं व्याघ्रं हत्वा तस्य शिरः संगृहीतवान् ।
ततश्च इमशानं गत्वा तस्मिन् एव दिने मृतस्य कस्यचित्
मनुष्यस्य शिरः कर्तयित्वा तदपि आनीतवान् ।

एवं च त्रीणि अपि शिरांसि संगृह्य तानि महाराजस्य
समीपम् आनीतवान् । तानि दृष्ट्वा महाराजः उक्तवान् -
“समीचीनम् । इदानीं विपणिं गत्वा एतानि त्रीणि अपि
शिरांसि विक्रीय आगच्छतु” इति ।

मन्त्री तानि गृहीत्वा विपणिं गतवान् । तत्र मासंभक्षकः
कश्चन अजस्य शिरः क्रीतवान् । अन्यः कश्चन
अलङ्घारप्रियः व्याघ्रस्य शिरः क्रीतवान् । स्वगृहद्वारे
अलङ्घाररूपेण तत् स्थापयामि इति तस्य विचारः आसीत् ।
परन्तु मनुष्यस्य शिरः न कोऽपि क्रीतवान् ।

निराशः मन्त्री राजभवनम् आगत्य महाराजं तदेव
निवेदितवान् । “भवतु । तत् कस्मैचित् दानरूपेण दत्त्वा
आगच्छतु” इति उक्तवान् महाराजः ।

मन्त्री पुनः विपणिं गत्वा प्रयत्नं कृतवान् । नगरस्य
मुख्यमार्गेषु स्थित्वा अपि प्रयत्नं कृतवान् । परन्तु न
कोऽपि जनः दानरूपेणापि मनुष्यस्य शिरः स्वीकर्तुं सज्जः
आसीत् । सायंपर्यन्तमपि प्रयत्नं कृत्वा निराशतया सः
प्रत्यागतवान् ।

तं दृष्ट्वा महाराजः उक्तवान् -
“मन्त्रिन् ! इदानीं ज्ञातं खलु,
यावत् जीवामः तावदेव मनुष्यस्य
मूल्यम् । जीवाभावे मनुष्यशरीरं
व्यर्थमेव । शिरः अपि तदा
वराटिकामूल्यमपि नार्हति । अतः
एव यावत् जीवामः तदा एव
सत्पुरुषाणां महात्मनां च
पादकमलयोः शिरःस्थापनेन
जीवनस्य धन्यता प्राप्तव्या
अस्माभिः” इति ।

तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्री
समाहितः अभवत् ।

□□

बाल मोदिनी

= विवेकः =

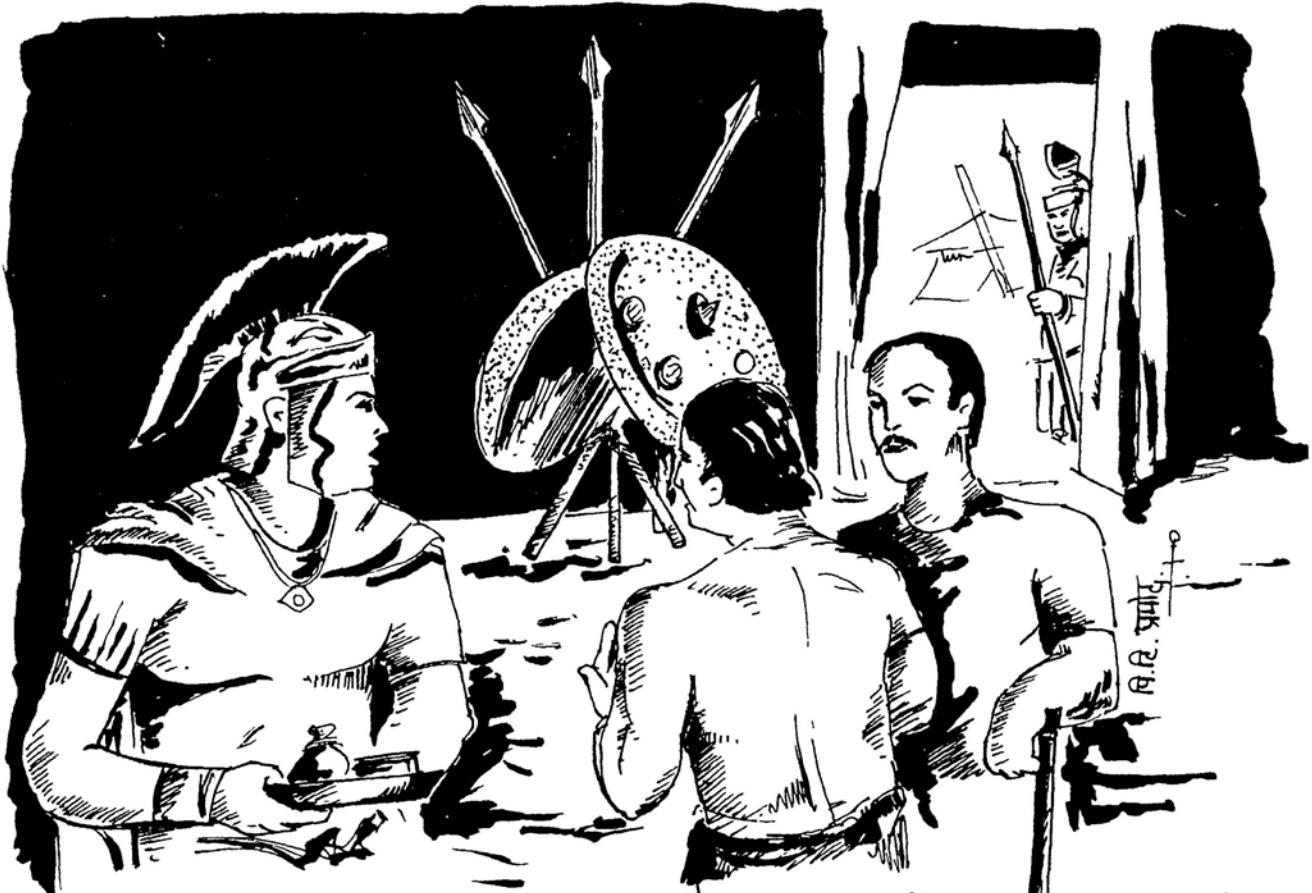
• (सं) बालकृष्ण हेगडे

वि श्विजयी सिकन्दरः युद्धप्रियः आसीत् । सः अन्यमहाराजैः सह युद्धं कृत्वा तान् बध्निनः करोति स्म । तेषां सैनिकान् दासान् करोति स्म । एवम् असङ्घायाः सैनिकाः तस्य बन्धने स्थिताः दासाः सन्तः कार्यं कुर्वन्ति स्म ।

अहर्निशं कार्यम् आरब्धवन्तः अपि । भोजनपानादिविषये अपि लक्ष्यम् अदत्त्वा निरन्तरं ते कार्यं कृतवन्तः ।

केषाञ्चित् दिनानाम् अनन्तरम् एकः युवकः सहस्रं नाणकानि आनीय सिकन्दरस्य सम्मुखे स्थापयित्वा तं नमस्कृतवान् । सन्तुष्टः सिकन्दरः “भवान् बन्धमुक्तः अस्ति । गन्तुम् अर्हति” इति उक्तवान् ।

परन्तु सः युवकः न गतवान् । स्वसमीपे स्थितं

कदाचित् सिकन्दरस्य भूरिधनस्य आवश्यकता आपतिता । तदा सः तान् बध्निनः उद्दिश्य उक्तवान् - “मम दास्यतः मुक्तिं प्राप्नुम् अहं भवद्वयः एकम् अवसरं कल्पयामि । भवत्सु यः सहस्रं नाणकानि सम्पाद्य महां समर्पयति सः दास्यमुक्तः भविष्यति । अत्र समीपे खनिः अस्ति । तत्र कार्यं कुर्वन्ति चेत् धनसम्पादनं कर्तुं शक्यते” इति ।

बहवः एतद् अङ्गीकृतवन्तः । धनसंपादनार्थम्

कञ्चित् विकलाङ्गं दर्शयित्वा सः उक्तवान् - “श्रीमन् ! मम विमोचने त्वरा नास्ति । एषः सैनिकः बन्धमुक्तः भवतु” इति ।

सिकन्दरः आश्चर्यचकितः सन् उक्तवान् - “किम् एतत् ! किमर्थं भवान् परिश्रमं कृत्वा तस्य विमोचनम् इच्छति... ?” इति ।

सः युवकः - “प्रभो ! दैवीकृपया अहं सशक्तः अस्मि । परन्तु तं पश्यतु । तस्य एकः पादः नास्ति ।

एकः हस्तः अपि वक्रः । सः यावन्तं परिश्रमं करोति इति उक्तवान् ।

चेदपि सहस्रं नाणकानि सम्पादयितुं न शक्नोति । अतः सः इतः बन्धमुक्तेः स्वप्नमपि द्रष्टुं न शक्नुयात् । परन्तु तस्य वृद्धौ मातापितरौ तस्य प्रतीक्षायामेव भवतः । अन्तकाले वा तयोः समीपे स्थातुम् एषः अपि इच्छति एव । अहं तु पुनरपि कार्यं कृत्वा सहस्रं नाणकानि सम्पादयितुं कथमपि शक्नोमि । अतः कृपया तम् एव बन्धमुक्तं करोतु । तस्य विमोचनार्थमेव अहम् एवम् अविश्रान्तं कार्यं कृत्वा एतानि नाणकानि सम्पादितवान्”

एतत् श्रुतवतः सिकन्दरस्य हृदयम् आद्रम् अभवत् । तस्य नेत्रे अश्रुपूर्णे जाते । सः तं युवकम् अभिनन्दन् - “मित्र ! भवतः सद्गुणेन विवेकेन च अहं नितरां सन्तुष्टः अस्मि । भवतः अपेक्षानुसारम् एतं बन्धमुक्तं करोमि । न केवलं तावत् । भवान् अपि अस्मात् क्षणात् एव मुक्तः अस्ति” इति उक्त्वा तानि सहस्रं नाणकानि अपि तस्मै एव दत्तवान् ।

□□

दोषः कट्ट्य ?

क

श्चित् चोरः आसीत् । तस्य नाम सञ्चीवः । सः एकदा चौर्यकरणसमये प्रतिरोधं कुर्वन्तं कश्चित् जनं मारितवान् । तदा एव तत्र आगताः आरक्षकभटाः तं

चोरं गृहीतवन्तः । ततः तं न्यायाधीशस्य समीपं नीतवन्तः ।

न्यायाधीशः तस्य विचारणं कृत्वा उक्तवान् - “भवान् घोरम् अपराधं कृतवान् अस्ति । अतः भवते मृत्युदण्डं दीयते । भवता एतस्मिन् विषये किमपि वक्तव्यम् अस्ति चेत् वदतु” इति ।

तदा सञ्चीवः उक्तवान् - “श्रीमन् यदि दण्डं दीयते तर्हि मह्यं न, अपि तु मम मात्रे दीयताम् । यतो हि अहं यदा चौर्यं कृत्वा आगच्छामि स्म तदा कदापि सा मां न तर्जितवती । अपि तु ग्रोत्साहनमेव करोति स्म । तेन चौर्यं पापकरम् इति भावना अपि न उत्पन्ना मम मनसि” इति ।

न्यायाधीशः भटान् आदिष्टवान् - “एतस्य मातरम् आनयन्तु” इति । माता आगता । न्यायाधीशः ताम् उक्तवान् - “अत्र भवत्याः दोषः अस्ति । अतः भवत्यै दण्डनं दीयते” इति ।

सा माता उक्तवती - “श्रीमन् ! मम दोषः नास्ति । मम पतिः मद्यपः अस्ति । यदि अहं तस्मै मद्यं पातुं

धनं न ददामि तर्हि सः मां पीडयति । अतः पुत्रेण आनीतं
धनं तस्मै ददामि स्म अहम् । अत्र दोषी मम पतिः । सः
एव दण्डनीयः” इति ।

न्यायाधीशेन सञ्जीवस्य पिता आहूतः । सः तम्
उक्तवान् - “अत्र भवतः एव दोषः । भवानेव दण्डनार्हः”
इति ।

तदा सञ्जीवस्य पिता उक्तवान् - “मम दोषः नास्ति ।
मम पिता बाल्यकाले एव मां त्यक्त्वा कारागृहं गतवान् ।
अनाथः अहं मार्गदर्शनस्य अभावेन मद्यस्य दासः
अभवम् । अतः अत्र मम पिता एव दोषी । सः एव
दण्डनीयः” इति ।

सञ्जीवस्य पितामहः कारागृहतः आनायितः । उक्तः
च - “भवतः कारणात् एव एतत् सर्वं प्रवृत्तम् । अतः
भवान् एव दण्डनस्य अधिकारी” इति ।

तदा सः वृद्धः वदति - “अत्र मम दोषः नास्ति ।

चत्वारिंशत्वर्षेभ्यः पूर्वं केचन आतङ्कवादिनः कश्चित्
सज्जनं मारितवन्तः । अहम् तद् दृष्ट्वा सर्वं वृत्तान्तम्
आरक्षकप्रमुखं निवेदितवान् । सः आरक्षकप्रमुखः ‘भवान्
एव आतङ्कवादी’ इति उक्त्वा मां कारागृहं प्रेषितवान् ।
अहम् इदानीमपि कारागृहे एव अस्मि । अतः तस्मै
दण्डनं दातव्यम्” इति ।

न्यायाधीशः तम् आरक्षकप्रमुखम् आहूय उक्तवान्
यत् - “भवतः कारणतः एव एतस्य परिवारस्य एतादृशी
स्थितिः जाता । भवतः एव दण्डनम् उचितम्” इति ।

तदा आरक्षकः वदति - “क्षम्यताम् श्रीमन् ! अहं
केवलं तं गृहीत्वा अत्र आनीतवान् । परन्तु तस्य आजीवनं
कारागृहवासरूपं दण्डनं भवता एव दत्तम् आसीत् ।
अतः भवान् एव” इति ।

एतत् श्रुत्वा न्यायाधीशः अन्ये च स्तब्धाः अभवन् !

□□

पञ्चतन्त्रकथा : १०

• चारुदत्तः • अरसु

चटकयोः प्रतीकारः

दुष्टः सः विश्रान्त्यनन्तरं शुण्डया
वृक्षस्य शाखाम् आकर्षत् ।

कस्मिंश्चित् वने तमालवृक्षे
चटकदम्पती वसतः ।

कालेन चटका अण्डानि प्रासूत ।

अथ कदाचित् घर्मपीडितः कश्चन
गजः तं वृक्षम् आश्रितः ।

भगवति ! किं वृथा प्रलापेन !
गतं न चिन्तयेत् प्राजः ।

(अनुवर्तते)

बाल मोदिनी

अश्रुतपूर्वा कथा -

• (सं) मुनिकल्याणकीर्तिविजयः

तस्य गृहम् आगतवन्तः ।
तम् अपूर्वा कथां
श्रावितवन्तः च । परन्तु
सः काणः प्रत्येकं कथां
श्रुत्वा अन्ते 'एषा कथा
मया पूर्वमपि श्रुता' इति
वदति । निरुपायाः ते
जनाः तस्मै पञ्चशतं
दीनारान् समर्प्य
निराशतया गच्छन्ति ।
एवं कैश्चित् एव दिनैः
सः काणः अनेकसहस्र-
दीनारान् सम्पादितवान् ।

एषा वार्ता सर्वत्र
प्रसृता अभवत् । अथ
कदाचित् कश्चन चतुरः
युवकः एतां वार्ता-
श्रुत्वा काणसमीपम्
आगतवान् । कथां

श्रावयितुं च उद्युक्तः अभवत् ।

काणः उक्तवान् - “भवान् जानाति खलु, यत् यदि
कथा मया श्रुतपूर्वा तर्हि भवता मह्यं पञ्चशतं दीनारा-
दातव्याः भवन्ति इति...?” इति ।

“आम् । अहं सम्यगेव जानामि । भवता अश्रुतपूर्वमेव
कथां श्रावयामि” इति उक्त्वा सः कथनम् अनुवर्तितवान् ।
“भवान् स्मरति खलु यत् भवतः पित्रा मम पित्रे
पञ्चलक्षदीनाराः दातव्याः सन्ति इति...? यदि एषा कथा
भवता श्रुतपूर्वा तर्हि तान् दीनारान् मह्यं ददातु । यदि च
अश्रुतपूर्वा तर्हि सुवर्णपात्रं मह्यं दातव्यमेव” इति ।

तस्य चातुर्येण काणः निरुत्तरः जातः ।

□□

क स्मिंश्चित् नगरे कश्चन काणः वसति स्म । सः
बुद्धिशाली अपि धूर्तः आसीत् । भिन्नभिन्नप्रकारेण
जनान् वश्चयित्वा सः धनं सम्पादयति स्म ।

कदाचित् सः अधिकं धनं सम्पादयितुम् एकम् उपायं
चिन्तितवान् । तस्य गृहे वंशक्रमागतं बहुमूल्यम् एकं
सुवर्णपात्रम् आसीत् । सः सर्वत्र घोषणां कारितवान् यत्
'यदि यः कश्चित् मया अश्रुतपूर्वा कथां श्रावयिष्यति तर्हि
तस्मै अहम् एतत् सुवर्णपात्रं दास्यामि । किन्तु यदि सा
कथा मया श्रुतपूर्वा स्यात् तर्हि तेन एव मह्यं पञ्चशतं
दीनाराः दातव्याः” इति ।

एतां वार्ता श्रुत्वा बहवः जनाः सुवर्णपात्रस्य लोभेन

— न फलति भाग्यम् अलसस्य —

बालभोगिनी

पू वै मालवराज्यं महाराजः नन्दकिशोरः पालयति स्म । सः अत्यन्तं प्रीत्या प्रजाः पालयति स्म । तस्मिन् राज्ये दैवकृपया समये वृष्टिः भवति स्म । कृषकाः परिश्रमपूर्वकं कार्यं कुर्वन्ति स्म । अतः प्रतिदिनं राज्ये श्रीवृद्धिः भवति स्म ।

तस्मिन् एव राज्ये सुमन्तकनामकः कश्चन वसति स्म । तस्य गृहे सर्वे सदस्याः क्रियाशीलाः । परं च सुमन्तकः स्वयम् अतीव अलसः । सः किमपि कार्यम् अकृत्वा एव भोजनं करोति स्म । सर्वैः परिजनैः कार्यं कर्तुं बोधिते सत्यपि तस्य मनसि नैव किमपि प्रविष्टम् । सः कथमपि कार्यशीलः न अभवत् । गृहजनैः पुनः पुनः यदा उपदेशः कृतः तदा तु खिन्नः सन् सः गृहमेव परित्यज्य गतवान् ।

ततः सुमन्तकः भिक्षावृत्त्या उदरपोषणं कुर्वन् ग्रामान् नगराणि च अटितवान् ।

एकदा भगवत्या लक्ष्म्या सह भगवान् विष्णुः भूलोकदर्शनार्थम् आगतः आसीत् । तदा तत्र कस्मिंश्चित् नगे अटन्तं सुमन्तकं दृष्ट्वा लक्ष्मीः अतीव दयापूर्णा जाता । सा स्वपतिं महाविष्णुम् उक्तवती - ‘हे प्रभो ! अस्मिन् राज्ये सुमन्तकं विहाय न कोऽपि अन्यः दुःखी अस्ति । अहम् एतस्य स्थितिं दृष्ट्वा दुःखम् अनुभवामि । सुमन्तकः दृढकायः युवकश्च अस्ति चेदपि कदापि पूर्णोदरं भोजनं न प्राप्नोति । अतः कमपि उपायं करोतु येन सः सुखी भवेत्’ इति ।

विष्णुः उक्तवान् - ‘देवि ! एषः सर्वथा अलसः । अतः अस्य भाग्यं न फलति’ इति ।

तथापि लक्ष्मीः पुनः पुनः अनुरोधं कृतवती यत् ‘कथमपि अस्य दुःस्थितिः परिवर्तनीया’ इति ।

तदा विष्णुः अमूल्यैः रलैः पूर्णम् एकं घटं दर्शयन् ताम् उक्तवान् - ‘पश्यतु । अहम् एतं घटं तस्य हस्तलभ्यं

• (सं) स्वामी नित्यानन्दः

यथा स्यात् तथा स्थापयामि चेदपि सुमन्तकः न प्राप्नोति” इति ।

तदा सुमन्तकः केनचित् मार्गेण गच्छन् आसीत् । विष्णुः तस्मिन् मार्गे एव किञ्चिदग्रे तं घटं स्थापितवान् । सुमन्तकः आगच्छन् द्वारात् तं घटं दृष्ट्वान् अपि । परन्तु तदा एव सुमन्तकेन तेन मार्गेण पुरस्तात् आगच्छन् कश्चन अन्धः दृष्टः । तम् अन्धं दृष्ट्वा सुमन्तकः चिन्तितवान् - ‘कथं चलति एषः अन्धः ? सः यथा चलति तथा अहमपि चलितुं शक्नोमि किम् ?’ इति ।

एवं विचिन्त्य सोऽपि नेत्रे निमील्य अन्धः इव अग्रे चलितवान् । यदा सः नेत्रे उन्मीलितवान् तदा अन्धः ततः गतः आसीत् । सोऽपि तं घटम् अतिक्रम्य अग्रे आगतवान् आसीत् । तद् ज्ञात्वा अपि परमालसः सुमन्तकः ‘पुनः को वा तावद्वूरं पृष्ठतः गच्छति’ इति विचिन्त्य अग्रे एव गतवान् ।

तस्य आलस्यं दृष्ट्वा लक्ष्मीः विस्मिता भूत्वा पतिम् उक्तवती - ‘सत्यम् । निश्चयेनापि अस्य अलसस्य भाग्यं न फलति’ इति ।

□□

वास्तविकः ज्ञानी

क

णादः कञ्चन महर्षिः । सः परोपकारी सहदयश्च
आसीत् । सः महर्षिः चन्दनपुरनगरात् बहिः
कुटीरे वसति स्म । स्वसमीपम् आगतान् जनान् उपदिशति
स्म च । तस्य कीर्तिः सर्वत्र प्रसृता आसीत् । सुदूरतः
अपि जनाः महर्षेः दर्शनाय आगच्छन्ति स्म ।

महर्षिः कणादः तत्रैव कञ्चित् आश्रमं निर्माय
‘शान्त्याश्रमः’ इति तस्य नाम अकरोत् । अनेके जनाः
तस्य शिष्याः सञ्चाताः । दिने दिने तस्य शिष्याणां सङ्घव्या
वर्धमाना आसीत् ।

महर्षेः कणादस्य प्रसिद्धिः तत्रत्येन राजा अपि ज्ञाता ।
सोऽपि तस्य दर्शनलाभं प्राप्तुम् इष्टवान् । अतः सः

मन्त्रिणम् आहूय - “भवान् सेवकैः सह तत्र गत्वा महर्षिं
सादरं राजभवनम् आनयतु । अहं तस्य दर्शनाकांक्षी
अस्मि” इति आदिष्टवान् ।

ततः मन्त्री रथम् आरुह्य वायधोषसहितम् आश्रमं
गतवान् । महाराजस्य सन्देशम् महर्षिं कणादं निवेदितवान्
च ।

“नाहं राजदर्शनोत्सुकः । यदि महाराजः मम दर्शनम्
इच्छति, तर्हि सः स्वयमेव अत्र आगच्छतु” इति उक्तवान्
महर्षिः ।

“भोः महर्षे ! यदि भवान् नागच्छति तर्हि महाराजस्य
अपमाननं कृतं भवति ननु ?” इति उक्तवान् मन्त्री ।

“नैव । यदि भवन्तः मां बलात्करेण तत्र नयन्ति तर्हि तु अपमाननं कृतं भवेत्” इति उक्तवान् महर्षिः ।

ततः मन्त्री राजभवनम् आगत्य सर्वं वृत्तान्तं महाराजं निवेदितवान् ।

‘तर्हि अहं स्वयमेव तस्य समीपं गच्छामि’ इति निश्चित्य महाराजः सेवकैः सह आश्रमं प्रति प्रस्थितः । तत्र गत्वा च महर्षिं नमस्कृत्य - ‘महर्षे ! भवतः दर्शनेन धन्यः अभवम्’ इति उक्तवान् । ततः सेवकानां द्वारा नीतानि वज्रवैदूर्यादिभिः पूर्णाणि पात्राणि दर्शयन् ‘कृपया एतत् लघु उपायनं स्वीक्रियताम्’ इति महर्षिं निवेदितवान् ।

‘महाराज ! किमर्थम् एतत् उपायनं महां ददाति ?’ इति पृष्ठवान् महर्षिः ।

‘महर्षे ! बहूनां मुखतः भवतः ज्ञानस्य परोपकारस्य च विषये मया बहुधा श्रुतम् अस्ति । तादृशस्य ज्ञानिः सम्माननं मम धर्मः । एतत् धनं भवतः आश्रमस्य

विकासाय अन्यविधसत्कार्याय च विनियुक्तं भवतु’ इति महाराजः पुनः उक्तवान् ।

‘परन्तु महाराज ! मया एतत् उपायनं न स्वीक्रियते’ - इति महर्षिः दृढस्वरेण उक्तवान् ।

‘किमर्थम् ?’ इति विस्मितः महाराजः पृष्ठवान् ।

‘महाराज ! जनानां वचनं श्रुत्वा भवान् मम विषये एवम् अभिप्रैति । यदि जनाः मम विषये दुर्वचनानि अवदिष्यन् तर्हि तत्र विश्वस्य भवान् महां दण्डनम् अदास्यत् । केवलं कर्णाभ्यां श्रुतेषु वचनेषु विश्वस्य यः उपायनं ददाति तस्य उपायनं न स्वीकरोमि अहम्’ इति विनयपूर्वकम् उक्तवान् महर्षिः ।

एतत् श्रुत्वा महाराजः आश्र्वयेण महर्षिमेव अपश्यत् ।

एषः महर्षिः वास्तविकः महाज्ञानी इति इदानीं महाराजः ज्ञातवान् । तस्य चरणयोः साष्टाङ्गं नमस्कृतवान् च । □□

पञ्चतन्त्रकथा:

११

• चारुदत्तः • अरसु

वीणारवा नामी मक्षिका, मेघनादः नामं मण्डूकः च तत्र समागच्छाम् ।

ते सर्वे मिलित्वा उपायम् अचिन्तयन् ।

चटकयोः प्रतीकारः

परद्यवि यदा गजः आतपे स्थितः आसीत् तदा वीणारवा तस्य कर्णयोः समीपं गत्वा मधुरम् अगायत् ।

सः आनन्देन नेत्रनिमीलनम् अकरोत् ।

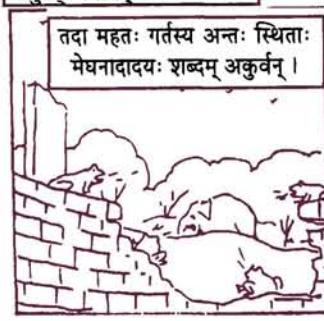
काष्ठकूटः तस्य नयने चञ्चवा स्फोटयामास ।

गजः अन्धो जातः । बृंहणम् अकरोत् ।

वृधाराः सः जलाशयम् अन्वेषुम् उद्युक्तः ।

तदा महतः गर्तस्य अन्तः स्थिताः मेघनादादयः शब्दम् अकुर्वन् ।

गजः तदभिमुखं गतः ।

गर्ते निपत्य मरणं प्राप्नोत् च ।

ततः चटकदम्पती सुखेन आस्ताम् ।

समाप्ता

समयप्रज्ञा

बाल मोहिनी

क श्वन ग्रामः आसीत् ।

तत्र कश्चन युवकः
आसीत् । तस्य नाम
दुर्गादासः । सः बुद्धिमान् ।

एकदा सर्वे ग्रामीणाः रात्रौ
निद्रायां मग्नाः आसन् । तदा
कुतश्चित् 'चोरः चोरः' इति
आक्रोशध्वनिः श्रुतः । सर्वेऽपि
ग्रामीणाः तत् श्रुत्वा त्वया
उत्थाय लवित्रं, दण्डः-
इत्यादीनि आयुधानि स्वीकृत्य
यतः ध्वनिः श्रुतः तत्र
समायाताः ।

तत्र दुर्गादासं दृष्ट्वा सर्वे -
"चोरः कुत्र अस्ति ?" इति
पृष्ठवन्तः । दुर्गादासः समीपे
स्थितं न्यग्रोधवृक्षं दर्शितवान् ।
सर्वे न्यग्रोधवृक्षं परितः तथा
स्थितवन्तः यथा चोरः कुत्रापि
धावितुं न शक्नुयात् ।

चन्द्रस्य प्रकाशे कोऽपि चोरः न दृष्टः ।

किन्तु तत्र वृक्षमूले कश्चन बृहत् व्याघ्रः आसीत् । सः
लङ्घनं कृत्वा ततः धावितुम् उद्युक्तः आसीत् । तदा एव
तेषु जेषु अन्यतमः 'केभ्यश्चित् दिनेभ्यः पूर्वम् अस्थकारे
एकः जनः अनेन एव मारितः । अपरः व्रणितः कृतः ।
एषः अवश्यं मारणीयः' इति उक्तवान् ।

अनुक्षणमेव जनाः तदुपरि पाषाणखण्डान् क्षिप्तवन्तः ।
सः व्याघ्रः वृक्षमूलतः कूर्दनम् अकरोत् । सर्वे मिलित्वा
लवित्रैः दण्डैश्च ताडयित्वा तं व्याघ्रं मारितवन्तः ।

अनन्तरं जनाः दुर्गादासं दृष्ट्वा - 'किं भोः ! नरमांस-
भक्षकः व्याघ्रः आगतः । भवान् तु 'चोरः चोरः' इति
किमर्थम् आक्रोशं कृतवान् ?' इति पृष्ठवन्तः ।

• सि. आर. आनन्दः

दुर्गादासः मन्दहासपूर्वकं - "यदा अहं 'चोरः चोरः'
इति आक्रोशं कृतवान् तदा भवन्तः सर्वे आयुधैः सह
गृहात् बहिः आगतवन्तः । परं यदि अहं 'व्याघ्रः व्याघ्रः'
इति आक्रोशम् अकरिष्यं तर्हि किं भवन्तः सर्वे
आगमिष्यन् ? गृहद्वाराणि सम्यक् कीलयित्वा अन्तः एव
अस्थास्यन् । अतः एव अहं 'चोरः चोरः' इति
आकृष्टवान्" इति उक्तवान् ।

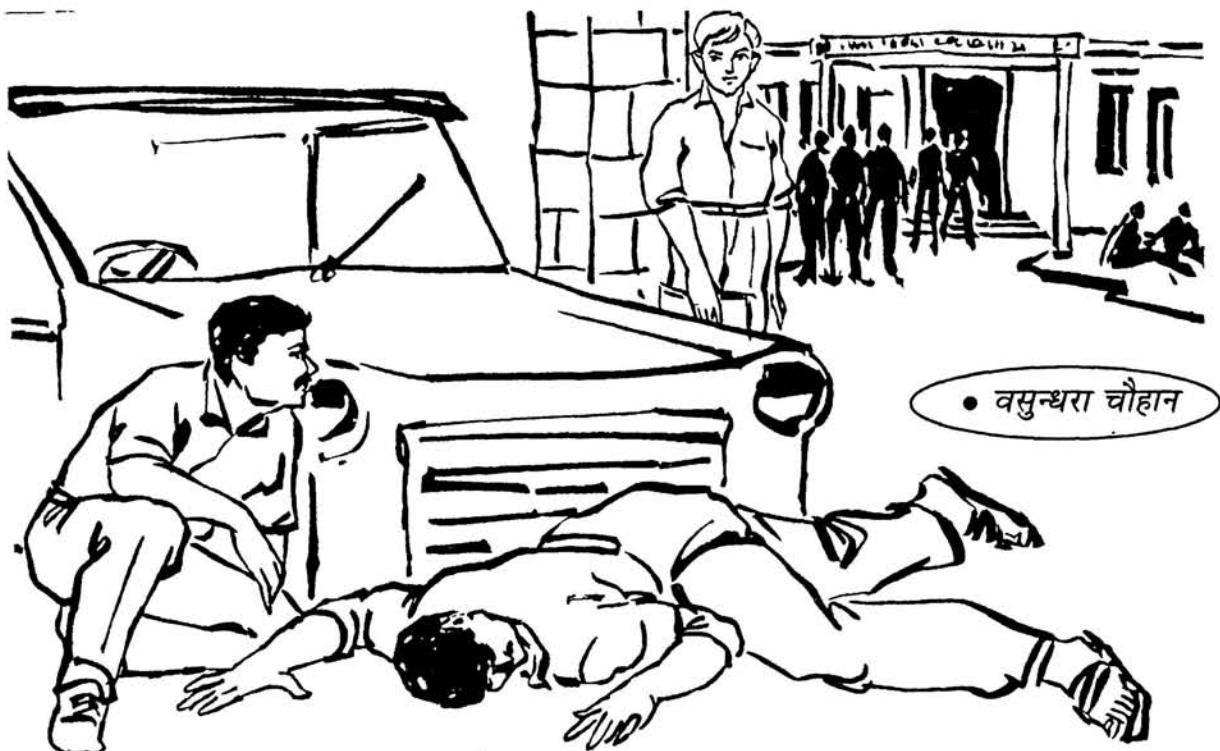
सर्वे जनाः दुर्गादासस्य समयप्रज्ञां श्लाघितवन्तः ।

□□

सत्यप्रियता

विवेक धानचन्द्ररायः श्रेष्ठः राजनीतिज्ञः चिकित्सकश्च न्यायाधीशः प्राचार्य दण्डितवान् । प्राचार्यः कुद्धः जातः । आसीत् । भारतरत्नबिरुदभाक् सः पश्चिमबद्धालस्य तस्य मनसि विधानचन्द्रस्य विषये दुर्भावना उत्पन्ना । मुख्यमन्त्री आसीत् । अत्यन्तं बुद्धिमान् सः छात्रदशायां तस्मिन् वर्षेऽपि वार्षिकपरीक्षायां विधानचन्द्रेण उत्तराणि प्रत्येकं परीक्षायाम् अपि प्रथमस्थानं प्राप्नोति स्म । परं च सम्यक् एव लिखितानि । परं सः न्यूनान् अङ्गान् एकदा सः महाविद्यालये परीक्षायाम् अनुत्तीर्णः जातः । प्राप्तवान् । परीक्षायाम् अनुत्तीर्णश्च जातः । विधानचन्द्रः सः प्रसङ्गः एवम् अस्ति -

एकदा विधानचन्द्रः महाविद्यालयस्य मुख्यद्वारस्य पुरतः स्थितवान् आसीत् । तस्मिन् समये एव महाविद्यालयस्य उत्तमैः अङ्गैः उत्तीर्णः जातः । प्राचार्यः स्वीयं यानं चालयन् महाविद्यालयम् आगच्छन् । प्राचार्यः विधानचन्द्रम् आहूय प्रोक्तवान् - “विगते आसीत् । प्राचार्यः अजागरूकतया वाहनं चालितवान्, वर्षे भवान् परीक्षायाम् असफलः जातः । एतस्य कारणं येन मार्गे गच्छतः एकस्य पथिकस्य घट्टनं कृतं तस्य जानाति किम् ?” इति ।

यानेन । सः पथिकः आहतः भूत्वा भूमौ पतितः । दैवकृपया तस्य प्राणाः रक्षिताः ।

तदा एव तत्र आगतः आरक्षकः प्राचार्यस्य विरुद्धं प्रकरणं पञ्चीकृतवान् । विधानचन्द्रः प्राचार्यस्य एव विद्यार्थी । अस्याः घटनायाः प्रत्यक्षदर्शी सः एकः एव आसीत् । ‘मदीयः छात्रः मम विरुद्धं न्यायालये साक्ष्यं न वदिष्यति’ इति प्राचार्यस्य दृढः विश्वासः आसीत् । परं विधानचन्द्रः न्यायालये सत्यमेव अवर्णयत् । तेन

“आम्, जानामि । विगते वर्षे न्यायालये मया सत्यवचनम् उक्तम् इति भवान् कुद्धः जातः । महान् न्यूनान् अङ्गान् दत्तवान् । अतः अहम् अनुत्तीर्णः जातः । भवतु नाम । सत्यप्रियतायाः रक्षणे एकस्य वर्षस्य हानिः न महती” इति ।

एतत् श्रुत्वा सः प्राचार्यः नितरां विस्मितः जातः । स्वस्य छात्रस्य पुरतः स्वयमेव लज्जितश्च अभवत् । □□

— तृतीयं नेत्रम् —

क्षन् ग्रामः आसीत् । तत्र कक्षन् सुवर्णकारः
निवसति स्म । तस्य नाम नरहरिः ।
नरहरिः सदाचरणसम्पन्नः । सः आत्मनः व्यवसाये
निपुणः अपि आसीत् ।

नरहरिः शिवस्य परमभक्तः । पतिदिनं प्रातः उत्थाय
स्नानादिकं समाप्य शिवपूजां पुरश्चरणं च दीर्घकालं यावत्
करोति । तदनन्तरमेव सः आपणं गत्वा स्वसुवर्णकारवृत्तिम्
प्रारभते ।

नरहरे: शिवभक्तिः एकान्तिका आसीत् । विष्णुः,
रामचन्द्रः, श्रीकृष्णः, विष्णुः, दत्तत्रेयः, हनुमान् इत्यादीनां
देवानां नामोच्चारणमपि तस्य वर्ज्यम् आसीत् ।
शिवेतरदेवानां देवालयं सः कदापि न प्रविशति । तेषां

देवानां दर्शनमपि तस्य त्याज्यमेव आसीत् ।

तस्मिन् ग्रामे कक्षन् धनिकः आसीत् । तस्य नाम
कनकदासः । कनकदासः तु विष्णुलस्य परमभक्तः ।
तस्मिन् ग्रामे एकं सुन्दरं विष्णुलमन्दिरं कनकदासेन
निर्मापितम् आसीत् । तत्र विष्णुलस्य नयनमनोहरी प्रतिमा
प्रतिष्ठापिता आसीत् ।

एकदा कनकदासस्य मनसि इच्छा समुत्पन्ना यत्
विष्णुलाय एका सुवर्णमेखला समर्पणीया इति । तां पूरयितुं
तस्य मनः समुत्सुकं जातम् । अतः सः तदर्थं स्वर्णकारस्य
नरहरे: आपणम् गतवान् । आत्मनः मनोरथं नरहरिम्
उक्तवान् च ।

तस्य प्रस्तावः नरहरिणा स्वीकृतः । सः उक्तवान् -
“शुद्धेन सुवर्णेन मेखलां कृत्वा दास्यामि अहम् । परन्तु

तदर्थं विष्णुलप्रतिमायाः कटे: परिमाणं तु
ज्ञातव्यमेव । अहं शिवभक्तः । अन्येषु देवेषु
मम श्रद्धाभावः नास्ति । अतः कटिमापनस्य
कृतेऽपि विष्णुलमन्दिरं गन्तुं न शक्नोमि
अहम् । क्षाम्यतु माम्” इति ।

कनकदासस्य महती चिन्ता जाता ।
तथापि सः अतीव चतुरः । सः अवदत्
- “अयि मित्र ! भवान् विष्णुलप्रतिमां मा
पश्यतु एव । भवतः नेत्रयोः उपरि
वस्त्रपट्टिकाबन्धनं कृत्वा अहं भवन्तं
मन्दिरं नेष्यामि । विष्णुलप्रतिमायाः पुरतः
भवन्तं स्थापयामि । भवान् विष्णुलमूर्ति

हस्ताभ्यामेव स्पृष्टा रज्जुसाहाय्येन
तस्याः कटे: मापनं करोतु ।
तदनुसारं सुवर्णमेखलां
सज्जीकृत्य ददातु” इति ।

एषः प्रस्तावः नरहरिणा
अद्वीकृतः । कनकदासः तस्य
नेत्रे वस्त्रपट्टिकया बद्धा तं
विष्णुलमन्दिरं नीतवान् । नरहरिः
रज्जुं गृहीत्वा मापनकार्यम् आरब्धवान् ।
परन्तु मापनार्थं सः यदा विष्णुलमूर्तिम् अस्पृशत्
तदा काचन विलक्षणा अनुभूतिः तेन प्राप्ता । मूर्ते:

कण्ठः सर्पेण परिवेष्टिः इति अनुभूतम् । नरहरिः उच्चैः उक्तवान् ।

अवदत् - “अरे, इयं तु अस्ति शिवमूर्तिः ।”

“न, न....। इयं विद्वलमूर्तिः एव । सुस्पष्टं पश्यामि अहम्” इति उक्तवान् कनकदासः ।

कथमपि मापनकार्यं समापितवान् नरहरिः । तेन शोभना मेखला निर्मिता । कनकदासः सन्तोषेण तां मेखलां गृहीत्वा विद्वलमन्दिरं गतवान् । मूर्तेः उपरि तां धारयितुं यलम् अकरोत् । परन्तु अहो आश्र्यम् ! मेखला आकारेण न्यूना आसीत् ।

पुनरेकवारं उचितमापनार्थं नेत्रे पिधाय नरहरिः विद्वलमन्दिरं नीतः । हस्तस्पर्शेण नरहरिः पुनरपि मापनम् आरब्धवान् । परन्तु अधुना अपि तेन विचित्रः अनुभवः एव प्राप्तः । अधुना मूर्तेः शिरसि जटाकलापस्य तदुपरि चन्द्रकलायाः च सर्पश्य अनुभवं सः प्राप्तवान् ।

“निश्चयेन एषा शिवस्य एव मूर्तिः !” - नरहरिः

“न न । एषा विद्वलस्य मूर्तिः एव” इति कनकदासः उक्तवान् । पुनरपि नरहरिणा मेखला निर्मिता । अधुना तु मेखला आकारेण दीर्घा जाता ।

कनकदासः तृतीयवारमपि नरहरि यथापूर्वं मन्दिरं नीतवान् । अधुना मूर्तेः मापनं कुर्वता नरहरिणा अनुभूतं यत् मूर्तेः भालप्रदेशे तृतीयं नेत्रम् अस्ति इति ।

झटिति नरहरिः नेत्रपट्टिकाम् अपसारितवान् । दृष्टवान् च तदा तु तेन या दृष्टा सा तु विद्वलस्य एव प्रतिमा आसीत् । सा स्मितसुन्दरमूर्तिः नरहरिम् अभाषत - ‘हे शिवभक्त ! अहं स्वयं शिवः । अहमेव विद्वलः अपि । एकोऽहं विविधैः रूपैः दृश्ये’ इति ।

तदा प्रभृति नरहरिः विद्वलस्य परमभक्तः अभवत् । सर्वासां देवानाम् एकत्वप्रतिपादनेन सः महाराष्ट्रे सुप्रसिद्धः जातः ।

॥

पञ्चांश्वतन्त्रकथा:

२०

• चारुदत्तः • असु

जीर्णधनस्य कथा

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने जीर्णधनो नाम
वणिकङ्ग्रः आसीत् ।

गच्छता कालेन सः निर्धनः जातः ।

अहं देशान्तरं
गच्छामि ।

एतां तुलां कि करोमि ?

तस्य गृहे पूर्वजैः सम्पादिता
सहस्रलोहभारधिटा तुला आसीत् ।

तां स्वीकृत्य सः श्रेष्ठिनः गृहम् अगच्छत् ।

श्रीमन् ! कतिञ्चन दिनानि निक्षेपरूपेण एतां
तुलां रक्षतु । प्रत्यागत्य स्वीकरिष्यामि ।

तथैव असु ।

जीर्णधनः निश्चिन्ततया
देशान्तरं गतः ।

भोः, नास्ति सा तुला ।

वर्षान्तरं सः प्रत्यागतः ।
कृपया मदीयां तुलां प्रत्यर्पयतु ।

कुत्रं गता ?

सा मूषकैः भक्षिता ।

(अनुवाते)

वणिजः कृपणता

स्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन वणिक् आसीत् । सः अतीव रूप्यकाणि पारितोषिकरूपेण दीयन्ते' इति ।
कृपणः ।

संयोगेन काचित् वृद्धा तं धनस्यूतं प्राप्तवती आसीत् ।
कदाचित् सः वाणिज्यनिमित्तं पार्श्वस्थं नगरं गतवान् किन्तु भीता सा चिन्तितवती यत् यदि एतं विचारम् आसीत् । तत्र वाणिज्यं समाप्य गृहं प्रत्यागतः सः यदा अन्यान् वदामि तर्हि जनाः मया एव चौर्यं कृतम् इति

• (सं) डा. अञ्जबाला

स्वस्य कोष्णं पश्यति तदा तेन ज्ञातं यत् तत्र स्थापितः
धनस्यूतः एव न आसीत् । तस्मिन् दिने वाणिज्यतः
प्राप्तानि चतुर्स्सहस्ररूप्यकाणि तत्र आसन् । सः सम्यक्
स्मृतवान् यत् ग्रामप्राप्तिपर्यन्तमपि कोषे सः धनस्यूतः
आसीदेव इति । अतः ग्रामे एव सः पतितः, केनापि
प्राप्तः स्यात् इति । सः ग्रामप्रमुखस्य समीपं गत्वा तं
निवेदितवान् यत् एतद्विषये ग्रामे घोषणा कारणीया इति ।

तदनुसारं ग्रामे सडिण्डमं घोषणा कारिता यत् 'यः तं
धनस्यूतम् अन्विष्य आनीय ददाति तस्मै चतुशशतं

चिन्तयन्ति इति । तदा एव सा घोषणां श्रुतवती ।
निश्चिन्तभावेन ग्रामप्रमुखस्य समीपं गत्वा तस्मै धनस्यूतं
समर्पितवती । उक्तवती च यत् 'देवालयतः आगमनमार्गे
मया एषः धनस्यूतः प्राप्तः । मया अत्र किमस्ति इत्यपि
न दृष्टम् । घोषणां श्रुत्वा झटिति आगतवती अस्मि ।
एतस्य स्वामिने एतं ददातु'' इति ।

ग्रामप्रमुखः तस्याः सत्यनिष्ठया सन्तुष्टः अभवत् ।
सः वृद्धाम् अभिनन्द्य तं वणिजम् आनेतुं सेवकं
प्रेषितवान् । एतां वार्ता ज्ञात्वा नितरां सन्तुष्टः वणिक्
धावन् एव तत्र आगतवान् ।

तस्मै स्यूतं समर्पयन् ग्रामप्रमुखः अवदत् - “एषा महोदया धन्यवादार्हा । इदानीं भवदीयं कर्तव्यम् अस्ति यत् एतस्यै चतुश्शतरूप्यकाणि दातव्यानि” इति ।

एतत् श्रुत्वा कृपणः चिन्तितवान् - “मदीयं धनं प्राप्तमेव” । तन्मध्ये चतुश्शतरूप्यकाणि कुतः दातव्यानि .. ? केनापि उपायेन तानि अपि सञ्चिनोमि” इति ।

तस्य मनसि एकः उपायः स्फुरितः । सः तं धनस्यूतं उद्घाट्य सर्वेषां पुरतः धनं गणितवान् । अनन्तरम् उक्तवान् यत् - “अस्मिन् धनस्यूते चतुश्शताधिकचतुश्शतरूप्यकाणि आसन् । इदानीं तु चतुश्शतरूप्यकाणि एव सन्ति । अवश्यम् एतया वृद्धया एव तानि रूप्यकाणि स्वीकृतानि सन्ति । उपायनराशिं सा स्वयमेव स्वीकृतवती अस्ति” इति ।

वणिजः मिथ्यारोपेण हतप्रभा जाता सा वृद्धा । दुःखेन सा उक्तवती - “भोः, नाहम् असत्यं वदामि । धनस्यूतः न मया उद्घाटितः । यदि तत् धनं चोरणीयम् इति मम इच्छा स्यात् तर्हि किमर्थम् अत्र आगत्य धनस्यूतं दद्याम् ...” इति ।

बाल मोदिनी

ग्रामप्रमुखः ज्ञातवान् यत् ‘अयं वणिक् न केवलं कृपणः, अपि तु असत्यवादी शठः अपि’ इति । अतः सः किञ्चित् विचिन्त्य उक्तवान् - “भवता पूर्वमेव वक्तव्यम् आसीत् यत् धन्यस्यूते ४,४०० रूप्यकाणि आसन् इति” इति ।

वणिक् उक्तवान् - “अहं विस्मृतवान् तदा” इति ।

एतत् श्रुत्वा ग्रामप्रमुखः क्रोधेन - “एवं चेत् भवान् अस्य धनस्यूतस्य स्वामी नैव । अद्य एव ममापि धनस्यूतः नष्टः । तत्र तु ४००० रूप्यकाणि एव आसन् । अतः एषः मम एव धनस्यूतः” इति उक्त्वा तं धनस्यूतं स्वीकृतवान् ।

स्वीयया दुराशया प्राप्तमपि धनं पुनः हस्तच्युतं ज्ञात्वा सः लुब्धः वणिक् विलापम् अकरोत् ।

□□

क्रियताम् षुतत् ...

यदि किमपि करणीयम् इति इच्छा तर्हि परोपकारः क्रियताम् ।
 यदि किमपि पालनीयम् इति इच्छा तर्हि धर्मः पाल्यताम् ।
 यदि किमपि वक्तव्यम् इति इच्छा तर्हि सत्यम् उच्यताम् ।
 यदि सङ्गः करणीयः इति इच्छा तर्हि सज्जनानां सङ्गः क्रियताम् ।
 यदि व्यसने इच्छा अस्ति तर्हि दानव्यसनं पाल्यताम् ।
 यदि किमपि ग्रहीतव्यम् इति इच्छा सज्जनानां गुणाः गृह्यन्ताम् ।
 यदि लोभः कोऽपि आस्थेयः तर्हि सद्गुणेषु लोभः स्थाप्यताम् ।
 यदि निन्दां विना स्थातुं न शक्यते तर्हि स्वदोषाः निन्द्यन्ताम् ।
 यदि कोपे तीव्रेच्छा तर्हि कोपविषये एव कुप्यताम् ।
 यदि कस्माच्चित् दूरं गन्तव्यम् तर्हि परिग्रहात् दूरे स्थीयताम् ।
 यदि किमपि द्रष्टव्यम् इति इच्छा तर्हि आत्मा एव दृश्यताम् ।
 यदि कोऽपि शत्रुभावेन द्रष्टव्यः तर्हि रागद्वेषौ शत्रुभावेन दृश्येताम् ।
 यदि भेतव्यं तर्हि स्वस्य कुकृत्येभ्यः भीयताम् ।

(‘कल्याण’कृपातः)

जयदेवस्य ओदार्थम्

• (सं) मैत्रेयः

गी तगोविन्दस्य रचयिता जयदेवः

सुप्रसिद्धः महाकविः

। सः कदाचित् तीर्थयात्रां
कुर्वन् आसीत् । जयदेवस्य
कीर्तिः देशे सर्वत्र प्रसृता
आसीत् । अतः मार्गे तत्र
तत्र जनाः तस्य सम्माननं
कुर्वन्ति स्म । तस्मै धनमपि
अर्पयन्ति स्म ।

केचन लुण्ठकाः एतत्
ज्ञातवन्तः । जयदेवस्य
धनम् अपहर्तु ते एकम् उपायं
चिन्तितवन्तः । ते ऽपि
यात्रिकाः इव वेषपरिवर्तनं
कृत्वा जयदेवेन सह
तीर्थयात्रायां मिलिताः । मध्ये
मार्ग यदा ते अरण्यं
प्रविष्टवन्तः तदा लुण्ठकाः
जयदेवस्य पाणिपादं
कर्तियित्वा तम् एकस्मिन् कूपे
क्षिप्तवन्तः । तदीयं धनं सर्वम्
अपहृत्य ततः पलायनं कृतवन्तः ।

दैवात् तस्मिन् कूपे जलं न आसीत् । कूपे पतितः
जयदेवः किञ्चित्कालानन्तरं चेतनां प्राप्तवान् । ततश्च तत्र
एव उपविश्य उच्चैः भगवतः नामस्मरणं कर्तुम्
आरब्धवान् ।

तद्विने गौडेश्वरः लक्ष्मणसेनः तेन एव मार्गेण गच्छन्
आसीत् । सः कूपतः मनुष्यस्य ध्वनिं श्रुत्वा सेवकानां
द्वारा तत्र पतितं जयदेवम् उपरि आनायितवान् । तं स्वेन
सह राजधानीं नीतवान् च । बहुवारं पृष्ठः अपि जयदेवः
स्वस्य पाणिपादं कर्तितवतां लुण्ठकानां विषये किमपि न

उक्तवान् । जयदेवस्य भगवद्धक्तिं साधुस्वभावं च दृष्ट्वा
महाराजः एवं प्रभावितः अभवत् यत् सः तं स्वस्य
आस्थानपण्डितम् अकरोत् ।

राजभवने कदाचित् कश्चन उत्सवः आयोजितः
आसीत् । तदा बहवः साधवः, ब्राह्मणाः भिक्षुकाश्च
भोजनार्थं तत्र सम्मिलिताः । जयदेवस्य पाणिपादं ये
कर्तितवन्तः ते ऽपि लुण्ठकाः भिक्षुकवेषेण तत्र आगताः
आसन् । ते भिन्नगात्रं जयदेवं दृष्ट्वा अभिज्ञातवन्तः । परं

पण्डितस्थाने तं दृष्टवतां तेषां प्राणाः गताः इव । जयदेवः अपि तान् अभिज्ञातवान् । सः महाराजम् उक्तवान् - ‘एते सन्ति मम पूर्वतनसुहृदः । भवान् यदि इच्छति तर्हि एतेभ्यः किमपि दातुम् अर्हति’ इति ।

महाराजः तान् समीपम् आहृतवान् । भूरिधनदानेन तान् सत्कृतवान् च । ततः ‘एतान् सुरक्षितरूपेण गृहं प्रापय्य आगच्छन्तु’ इति सेवकान् आदिष्टवान् ।

मार्गे गमनसमये सेवकाः कुतूहलेन तान् पृष्ठवन्तः - “भोः, भवताम्, अस्माकम् आस्थानपण्डितस्य च कः सम्बन्धः ?” इति ।

दुरात्मानः ते लुण्ठकाः उक्तवन्तः - ‘पूर्वं कस्मिंश्चित् राज्ये भवतां पण्डितः अस्माभिः सह राजास्थाने कर्मचारी आसीत् । तत्र कदाचित् तेन तादृशः अपराधः आचरितः, येन कुपितः राजा तस्य वधदण्डनम् आदिष्टवान् । किन्तु वयं तस्य विषये दयां कृत्वा पाणिपादं केवलं कर्तयित्वा

तं सजीवं मोचितवन्तः । एतत् रहस्यं वयं कदाचित् वदेम इति भीत्या सः एवम् अस्माकं सम्माननं कारितवान् !” इति ।

तदा लुण्ठकानाम् एतादृशं व्यवहारं सोद्भुम् अशक्तवती भूमिः स्वयमेव विदीर्णा अभवत् । लुण्ठकाः तत्र परित्वा मृताः अभवन् । सेवकाः खेदेन ततः प्रतिगम्य जयदेवं महाराजं च प्रवृत्तं निवेदितवन्तः । सर्वं श्रुत्वा जयदेवः - “हन्त ! मया चिन्तितं यत् एते निर्धनाः सन्ति । धनलोभेन पापं कुर्वन्ति । धनं यदि लभ्यते तर्हि अग्रे पापं न कुर्युः इति । परन्तु निर्भाग्यस्य मम कारणतः तैः प्राणाः त्यक्तव्याः अभवन् । हे भगवन् ! तेभ्यः सद्गतिं ददातु” इति ।

तत्क्षणादेव जयदेवस्य कर्तितं पाणिपादं पुनः यथापूर्वम् उत्पन्नम् अभवत् । अहो औदार्यं जयदेवस्य !

(‘कल्याण’ - कृपातः) □□

पञ्चतन्त्रकथा :

२१

अपूर्वः विजयः

बाल मोदिनी

ए कदा कश्चन याचकः महाराजस्य

युधिष्ठिरस्य समीपम्

आगतवान् । सः युधिष्ठिरं

नमस्कृत्य प्रार्थितवान् -

‘महाराज ! कृपया

मह्यं शतं नाणकानि

ददातु’ इति ।

युधिष्ठिरः तम्

उक्तवान् -

‘बन्धो ! भवान्

शः आगच्छतु । तदा

अहं दास्यामि’

इति । याचकः

‘तथैव भवतु’ इति

अङ्गीकृत्य ततः

प्रस्थितवान् ।

एतत् सर्वं दृष्ट्वा

पाश्वे स्थितः

भीमसेनः स्मितहासम् अकरोत् । ततः नातिद्वारे सभाद्वारे

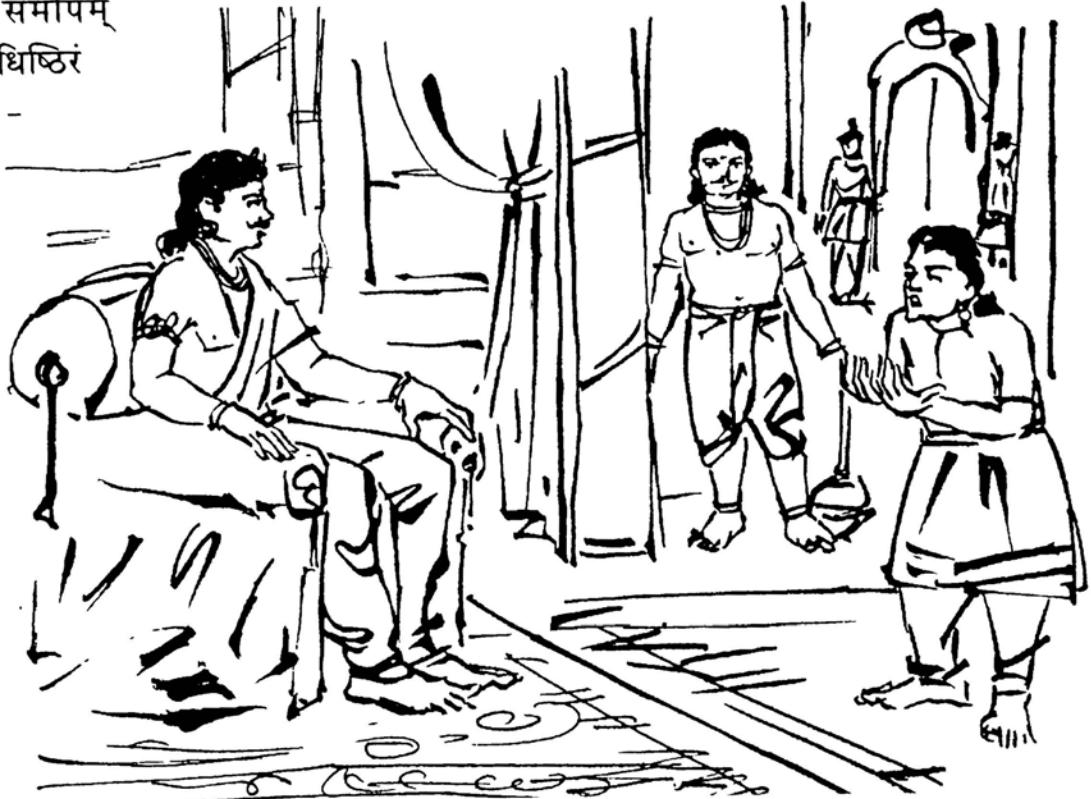
स्थापितायाः घण्टायाः समीपं गतवान् च ।

सा घण्टा तत्समये एव वाद्यते यदा पाण्डवसेना कमपि
महाविजयं प्राप्नोति, राज्ये महोत्सवः कोऽपि आचर्यते
वा । भीमसेनः दीर्घस्वरेण घण्टाम् अवादयत् ।

घण्टानादं श्रुत्वा युधिष्ठिरः विस्मितः अभवत् । सः
पश्यति भीमः विजयघण्टां वादयन् अस्ति ! ततः सः
भीमं समीपम् आहूय घण्टावादनस्य कारणं पृष्टवान् ।

भीमसेनः उक्तवान् - “अद्य सर्वश्रेष्ठः विजयः प्राप्तः
अस्ति । तादृशः विजयः यः जगति अद्य पर्यन्तं केनापि
न प्राप्तः । सः मृत्योः उपरि मनुष्यस्य दिनपर्यन्तकः
विजयः” इति ।

युधिष्ठिरः पृष्टवान् - ‘तत् कथम् ? केन प्राप्तः सः

• (सं) रवीन्द्रनाथगुरुः

विजयः ? मृत्योः उपरि मनुष्यस्य विजयः कदापि न
शक्यते । किं विनोदं करोति भवान् ?” इति ।

तदा भीमसेनः हसन् उक्तवान् - “भवान् इदानीं तं
भिक्षुकं ‘भवता अभिलिषितं शः दास्यामि’ इति उक्तवान् ।
एतस्य एषः अर्थः यत् शः पर्यन्तं भवान् निश्चयेन जीविष्यति
इति । मृत्योः उपरि एवं दिनपर्यन्तकः विजयः किं
सामान्यः ? एतदपेक्षया कः अन्यः श्रेष्ठविजयः अस्ति
जगति ... ?” इति ।

युधिष्ठिरः भीमेन उक्तस्य तात्पर्यम् अवगत्य लज्जितः
अभवत् । गच्छन्तं तं याचकं पुनः आहूय तस्मै शतं
नाणकानि तदानीमेव दत्तवान् ।

वीरवनिता

दु

र्गादासः महाराष्ट्राज्यस्य अप्रतिमशूरेषु अन्यतमः
आसीत् । सः मोगलराजानां सिंहस्वप्नायते स्म ।
केनापि उपायेन मोगलराजाः तं हन्तुं सर्वदा प्रयतन्ते स्म ।
किन्तु सः दुर्गादासः तान् उपायान् कथमपि ज्ञात्वा तान्
विफलीकरोति स्म ।

कदाचित् दुर्गादासः तीर्थयात्रां कर्तुम् इच्छन् दक्षिणभारतं
प्रस्थितः । मध्येमार्गं सः कस्यचन मराठानायकस्य गृहे
उषितवान् । दुर्गादासेन बहुभ्यः दिनेभ्यः निद्रा न प्राप्ता
आसीत् । तेन आरात्रि प्रयाणं कृतम् अपि आसीत् । तस्य
महती श्रान्तिः आसीत् । अतः तेन शीघ्रं निद्रा प्राप्ता ।

सः मराठानायकः मोगलराजस्य सेवकः आसीत् ।
गृहम् आगतः अतिथिः स्वामिनः मोगलराजस्य शत्रुः

• (सं) उदयनः

दुर्गादासः इति ज्ञात्वा तस्य महान् सन्तोषः अभवत् । सः
स्वपलीम् आहूय - “अस्माकं गृहं प्रति भाग्यलक्ष्मीः
स्वयमेव आगता अस्ति” इति उक्तवान् ।

“का सा भाग्यलक्ष्मीः ?” इति आश्वर्येण पृष्ठवती
तस्य पत्नी ।

सः मराठानायकः दुर्गादासं दर्शयन् - “एषः अस्माकं
स्वामिनः मोगलराजस्य शत्रुः दुर्गादासः । एतस्य हननं
वयं यदि अत्रैव कुर्मः तर्हि राजा अस्मभ्यं प्रभूतं पारितोषिकं
दास्यति” इति मन्दस्वरेण उक्तवान् ।

परन्तु अतिथिरूपेण आगतं देशभक्तं मारयितुं तस्य
पत्नी अनिच्छां प्रकटितवती । तदा - “किदृशी मूर्खा
भवती ! एतादृशः अवसरः किम् अन्यैः लभ्यते ? दूरं
गच्छतु !” इति तां नुदित्वा सः मराठानायकः दुर्गादासं
खड्डेन हन्तुम् उद्युक्तः ।

सा साध्वी ‘इतः परं सोदुम् न
शक्यते’ इति चिन्तयित्वा पत्युः
समीपं धावितवती । तस्य हस्तात्
खड्डं आकृष्य स्व - उरसः भेदनं
कृतवती । अनन्तरं च ‘नीच !
धिक् त्वाम् । अद्य भवान् मराठा-
कुलस्य गौरवं तृणीकृतवान्
अस्ति । स्वस्य एतस्मात् दुष्कृत्यात्
मराठानायकानाम् अपमाननं
कृतवान् अस्ति । भवादृशस्य
नीचस्य पत्नी सती एकक्षणमपि
जीवितुं न इच्छामि । देशद्रोहात्
अपे क्षया महत् पापम्
अन्यत्किमपि नास्ति” इति उक्तवा
सा वीरवनिता स्वप्राणान्
त्यक्तवती ।

एतादृशं दृश्यं दृष्ट्वा सः
मराठानायकः दुर्गादासम् उत्थाप्य
क्षमां सम्प्रार्थ्य स्वयमपि
आत्मार्पणं कृतवान् । □□

किमरिति पेटिकायाम् ?

• डॉ. शान्ता वेङ्कटरामन्

नीलाम्बा काचित् वृद्धा, धनिका च । तस्याः नीलाम्बायाः कर्णे किमपि उक्तवती । तेन नीलाम्बा सनुष्टा जाता ।
 नी चत्वारः पुत्राः । सा स्वस्य सप्ततितमे जन्मदिने स्वीयं धनं सर्वं समानतया विभज्य पुत्रेभ्यः दत्तवती । अन्यस्मिन् दिने सायद्वाले नीलाम्बा गृहात् बहिः गतवती । कुत्र गच्छामि इति पुत्रम् अनुकृत्वा एव सा गतवती आसीत् । प्रत्यागमनं समये तस्याः हस्ते एका पेटिका आसीत् । तथा धृतानि वस्त्राणि च मलिनानि आसन् ।
 नीलाम्बा स्वकथनानुसारं पुत्रगृहाणि गच्छन्ती कानिचन वर्षणि यापितवती । कालक्रमेण पुत्रगृहेषु तस्याः स्वागतं हस्ते पेटिकां गृहीतवतीं मातरं दृष्ट्वा पुत्रः पृष्ठवान् -

न्यूनं भवति स्म । यतः तेषां लक्ष्यं तु आसीत् धनार्जने एव । स्वकीयं धनं सर्वम् एतावता एव दत्तवती आसीत् सा । पुत्राणाम् एतादृशेन व्यवहारेण नीलाम्बा नितरां खिन्ना अभवत् ।

एकदा अकस्मात् नीलाम्बा सखीं स्वर्णाम्बां दृष्टवती । दीर्घकालं यावत् तयोः मध्ये आत्मीयः वार्तालापः प्राचलत् । नीलाम्बा सखीं स्वस्य क्लेशान् सर्वान् उक्तवती । तत् श्रुत्वा स्वर्णाम्बा किञ्चित्कालं यावत् चिन्तयित्वा

“अम्ब ! किम् एतत् ? भवत्याः वस्त्राणि मलिनानि, हस्ते एका पेटिका अस्ति । कुत्र लब्धा एषा पेटिका ? तस्याः अन्तः किम् अस्ति ? कुत्र गतवती आसीत् भवती ?” इति ।

“वत्स, एषा पेटिका भूमे: अन्तः मया एव निक्षिप्ता आसीत् । एतस्यां बहूनि अमूल्यवस्तुनि सन्ति । सर्वं भवताम् अभ्युदयाय एव । किन्तु मम मरणानन्तरं भवन्तः एतेषां वस्तुनाम् उपयोगं कर्तुम् अर्हन्ति” इति उक्त्वा

नीलाम्बा अन्तः गतवती । एतत् श्रुत्वा आश्चर्यचकितः सः पुत्रः स्वभ्रातृन् सर्वान् एतं विषयम् उक्तवान् । सर्वे भ्रातरः तस्मिन् विश्वसितवन्तः, चिन्तितवन्तः च - 'एतादृश्यः अन्याः अपि पेटिकाः भूमेः अन्तः तया निक्षिप्ताः स्युः' इति ।

एतदनन्तरं तु पुत्राः मातरं सम्यक् पालयन्ति स्म । नीलाम्बा पुत्राणां सदाचारेण सन्तुष्टा सती सन्तोषेण कालं यापितवती ।

पुनः कानिचन वर्षाणि अतीतानि । एकस्मिन् दिने रात्रौ नीलाम्बा दिवद्वता ।

नीलाम्बायाः अन्त्यकर्मसु साहाय्यं कर्तुं तस्याः सखी स्वर्णाम्बा आगता आसीत् । सा गमनसमये नीलाम्बायाः पुत्रान् आहूय एकां कुञ्जिकां दत्त्वा उक्तवती - 'सा माम् उक्तवती आसीत् 'मरणानन्तरम् एषा कुञ्जिका पुत्रेभ्यः

दातव्या' इति'' इति ।

नीलाम्बायाः पुत्राः अनुक्षणं प्रकोष्ठं गत्वा तां पेटिकाम् उद्घाटितवन्तः । अहो..., पेटिकायां शिलाखण्डाः एव पूरिताः सन्ति ! तत् दृष्ट्वा सर्वे पुत्राः निराशतया स्तम्भिताः अभवन् । ते शिलाखण्डान् निष्कास्य पुनः पुनः परिशीलितवन्तः । पेटिकायाम् अमूल्यं वस्तु किमपि न आसीत् । परन्तु एका चिटिका आसीत् । चिटिकायां लिखितम् आसीत् - 'पुत्राः ! एतद् दृष्ट्वा भवतां निराशा भवति इति मन्ये । एतादृशः कपटोपायः मया आचरितः इति अहं दुःखिता अस्मि । परन्तु भवतां बोधनाय एव मया एवं कृतम् । जीवने धनम् आवश्यकमेव । किन्तु धनमेव जीवनं न" इति ।

तत् पठित्वा पुत्राः लज्जिताः अभवन् ।

□□

पञ्चतन्त्रकथा:

२२

रोटिकाद्यम्

• (सं) दिवाकर शर्मा

को लकत्तानगरे किञ्चन गृहम् । गृहस्य स्वामिनी एकदा पुत्रस्य प्रकोष्ठं प्रविष्टवती । पुत्रस्य पुस्तकानां निधानिकातः पिपीलिकाः पद्मिक्तशः आगच्छन्ति स्म । तत् दृष्ट्वा सा आश्वर्यचकिता । यतः पुत्रस्य प्रकोष्ठः सर्वदा स्वच्छः भवति स्म । 'अत्र कथं पिपीलिकाः आगताः ? प्रायः निधानिकायां कोऽपि कीटः मृतः स्यात्'.... इति चिन्तयन्ती सा पुस्तकानि निष्कास्य दृष्टवती । अकस्मात् सा पुस्तकानां मध्ये स्थापितं रोटिकाद्यं दृष्टवती । ततः एव पिपीलिकानां पद्मिक्तः आरब्धा आसीत् । ताः पिपीलिकाः रोटिकातः कणं त्रोटियित्वा नयन्ति स्म ।

सा जानाति स्म यत् पुत्रस्य प्रत्येकस्मिन् कार्ये अपि कश्चन उद्देशः भवति इति । 'किन्तु एवं रोटिकायाः गोपने कः उद्देशः स्यात् ? पुत्रस्य आगमनानन्तरं तम् एव पृच्छामि' इति सा निश्चितवती । तावति काले पुत्रः विद्यालयतः आगत्य स्वप्रकोष्ठं प्रविष्टवान् । निधानिकायाः समीपे मातरं दृष्टवान् च । तं दृष्ट्वा माता कोपेन - "किं भवतः मतिः सम्यक् नास्ति ? किमर्थं भवान् निधानिकायाम् एताः रोटिकाः गोपितवान् ?" इति तर्जितवती ।

म्लानमुखः पुत्रः - "अम्ब ! भवती ताः रोटिकाः निधानिकातः निष्कासयतु । इतः परं तासाम् आवश्यकता कापि नास्ति" इति वदन् एव रोदनम् आरब्धवान् ।

पुत्रस्य नयनयोः अश्रूणि दृष्ट्वा तस्याः कोपः अपगतः । सा प्रीत्या तस्य अश्रूणि मार्जयन्ती - "वत्स, किम् अभवत् ? किमर्थं रोदनं करोति ?" इति पृष्ठवती ।

मातुः प्रीतिपूर्णवचनानि श्रुत्वा पुत्रः - "अम्ब ! अहं प्रतिदिनं स्वभोजनात् रोटिकाद्यं सञ्चित्य विद्यालयस्य मार्गे उपविष्टायै वृद्धायै याचिकायै तत् ददामि स्म ।

किन्तु ह्यः यदा अहं रोटिकाः दातुं तत्र गतवान् तदा सा तस्मिन् स्थाने न आसीत् । 'कुत्रापि गतवती स्यात्' । एताः रोटिकाः श्रः दास्यामि' इति चिन्तयित्वा अहं गृहम् आगतवान् । ताः एव रोटिकाः आनीय निधानिकायां स्थापितवान् । अद्य यदा गतवान् तदा ज्ञातं यत् सा मृता इति" इति वदन् पुनः उच्चैः रोदनम् आरब्धवान् ।

पुत्रस्य वचनं श्रुत्वा माता अतीव सन्तुष्टा । तस्य एतादशं स्वभावं दृष्टवत्याः तस्याः आनन्दस्य सीमा एव नासीत् ।

सः बालकः अग्रे महान् देशभक्तः जातः । सः एव क्रान्तिकारी सुभाषचन्द्र बसुः ।

□□

निष्ठा

पु रा वडोदरासंस्थाने एस्. आर्. शिंदे नामकः कञ्चन राजपुरुषः आसीत् । तस्य प्रामाणिकतायां निष्ठायां च तदानीन्तनमहाराजस्य सव्याजिरावस्य अपारः विश्वासः आसीत् । अतः सः महाराजः यत्र यत्र प्रयाणं करोति तत्र सर्वत्र एतं शिंदेमहाभागं स्वसहायकरूपेण नयति स्म । एवं शिंदेवर्यः महाराजस्य परमाप्तः संवृत्तः ।

एकदा सव्याजिरावः प्यारिस्नगरं गतवान् । तदापि शिंदेमहाभागः तेन नीतः आसीत् । तत्र महाराजः एकस्मिन् सुवर्णपिणे अमूल्यं रत्नहारं क्रीतवान् । क्रयणव्यवहारस्य समाप्तेः अनन्तरं तस्य आपणस्य प्रतिनिधिः एकान्ते शिंदेमहोदयं दृष्ट्वा तम् उक्तवान् - “महोदय ! अस्मिन् व्यवहारे भवदीयम् अंशभागं धनादेशद्वारा ददामि वा ?” इति ।

बाल मोदिनी

• (सं) गणेशः

एतादृशविषयेषु अज्ञः शिंदेमहोदयः आश्चर्येण उक्तवान् - “महोदय, भवान् महां किमर्थं धनं ददाति ?” इति । “महोदय ! अन्यथा मा चिन्तयतु । ये अस्माकम् आपणं प्रति आढ्यान् ग्राहकान् आनयन्ति तेभ्यः वयम् उपायनरूपेण अंशभागं दद्यः । इयं च अस्माकम् आपणस्य पद्धतिः । अतः भवान् विना सङ्कोचम् एतत् स्वीकर्तुम् अर्हति” इति सः उक्तवान् ।

तदा शिंदेमहोदयः अवदत् - “भोः, अहं तु महाराजस्य सेवकः अस्मि । मम वेतनं सः एव ददाति । भवदीयं धनम् मम नावश्यकम्” इति ।

तदा प्रतिनिधिः उक्तवान् - “महोदय ! यदि भवान् धनं न स्वीकरोति तर्हि तेनापि महाराजस्य तु लाभः नास्ति । यदि भवतः धनस्वीकरणे सङ्कोचः तर्हि अहमेव महाराजं निवेदयामि यत् अस्माकं पद्धत्यनुसारम् अस्मै धनं दद्यः” इति । तेन सोऽपि अन्यथा न चिन्तयति” इति ।

“कृपया तथा न करोतु श्रीमन् ! तं भागं न्यूनीकृत्य एव प्राप्तिपत्रं लिखतु । तेन महाराजस्य कञ्चन सञ्चयः वा भवतु” - इति उक्तवान् शिंदेमहाभागः ।

“भवतु नाम, भवतः एतं निर्णयं महाराजाय निवेदयामि वा ?” - सः प्रतिनिधिः पुनः

पृष्ठवान् ।

तदा शिष्येमहोदयः - “मास्तु । मम अयं निर्धारः प्रदर्शनाय न । यदि भवान् एतं विषयं महाराजं निवेदयति तर्हि सः तस्य प्राक्तनसहायकेषु संशयं प्रकटयेत् । तेन निर्दोषाः अधिकारिणः महाराजस्य कोपपात्राणि भवेयुः । अतः भवान् महाराजं न किमपि वदतु” इति अवदत् ।

एतत् श्रुत्वा विस्मितः सः प्रतिनिधिः - ‘अहो ! आश्चर्यम् एतत् । निष्ठायाः प्रामाणिकतायाः बलात् एतावतः धनस्य त्यागं कर्तुम् अपि सिद्धाः जनाः सन्ति खलु भारते ! ततोऽपि आश्चर्यकरम् एतदस्ति यत् स्वीयं त्यागम् उदारतां च अन्येषां पुरतः प्रकटयितुमपि नेच्छन्ति एते’ इति चिन्तयन् तं मनसा अभिनन्दितवान् । □□

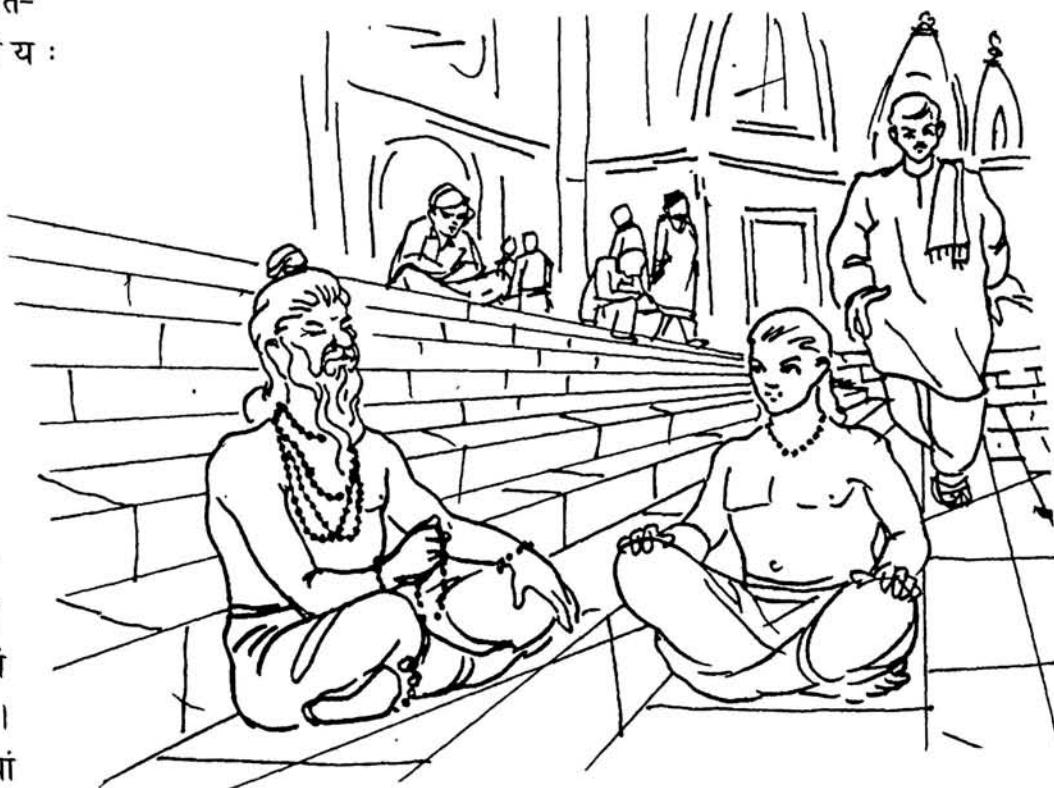
गुरुसाक्षिधिः

• कोक्कड वेङ्कटरमणभङ्गः

सः युवकः विंशति-
वर्षे दे शीयः
आसीत् । कदाचित्
सः ‘मम अन्वेषणार्थ
प्रयत्नः न करणीयः’
इति एकां चिटिकां
लिखित्वा तां
गृहे उत्पीठिकायां
स्थापयित्वा गृहं
त्यक्त्वा यत्र कुत्रापि
गतवान् ।

तथापि पितरौ
प्रतिग्रामम् अटन्तौ
पुत्रप्राप्तिविषये प्रतिजनं
पृच्छन्तौ आस्ताम् ।
दूरदशने आकाशवाण्यां
पत्रिकासु च विज्ञापिका-
द्वारा पुत्रस्य शोधनार्थं बहु प्रयत्नं कृतवन्तौ । परं पुत्रः न
प्राप्तः । तस्य वार्तापि नैव प्राप्ता ।

दशवर्षाणि अतीतानि । विरक्तः इव पिता काशीयात्रां
गतवान् । तत्र सः गङ्गातटे इतस्ततः सञ्चरन् आसीत् ।
एकस्मिन् आश्रमे कस्यचन साधौः सन्निधौ उपविश्य
पठन्तं कञ्चित् तरुणं सः अपश्यत् । तस्य मनसि कञ्चन
संशयः उत्पन्नः । सः अवधानेन तं पुनः पुनः दृष्टवान् ।

सुदीर्घं तम् अवलोक्य निर्णीतवान् यत् एषः स्वस्यैव
पुत्रः इति । गताः प्राणाः पुनरायाताः इव तस्य मनसि
जीवसञ्चारः उद्भूतः ।

सः उन्मत्तः इव - ‘वत्स ... !’ इति पुत्रम्
आनन्दातिरिकेण आहूतवान् । तस्य आलिङ्गनं कर्तुं
रागावेशेन समीपं धावितवान् च ।

परन्तु पुत्रः पितुः रागावेशपूर्वकम् उत्साहं पश्यन्

ईषदिव मन्दं हसितवान् । पितुः समीपागनम् आलिङ्गनं च वारयन् - “क्षणं प्रतीक्षताम्” इति हस्तसङ्केतेन सूचितवान् ।

पिता पुत्रस्य एतादृशेन व्यवहारेण कुर्व्वः जातः । तथापि सः पुत्रं किमपि अवदन् तं गुरुम् उद्दिश्य उच्चैः आक्रोशन् - “भोः ! दुरात्मन् ! किमिदं करोति भवान् यत् उत्तमान् युवकान् एवं पथिभ्रष्टान् करोति । किं भवान् आचार्यः, उत दुराचारः कपटसंन्यासी ?” इति स्वैरं निन्दितवान् ।

“विद्यालयं गच्छन्तं मम पुत्रं भवान् वाममार्गे प्रेरितवान् । पितुः मम पुरतः एवम् अविनीतं किमपि वकुम् सः उद्युक्तः अस्ति । किं भवान् एतावन्ति वर्षाणि एतदेव बोधितवान् ? किम् अनया शठविद्या !” इति सः कोपावेशेन तं गुरुं निन्दितवान् ।

परन्तु गुरुः तत् श्रुत्वापि प्रसन्नवदनः एव आसीत् । तस्य मुखे न कोऽपि विकारः इष्टः ।

तदा सः पुत्रः मन्दम् उत्थाय गुरुं प्रणम्य पितरमपि अभिवाद्य गम्भीरेण ध्वनिना उक्तवान् - ‘हे तात ! अयं गुरुः विशेषतः मां किमपि न बोधितवान् । तथापि मम बुद्धिः मां वदति यत् एतादृशम् अनन्यानुभवम् अन्यत्र कुत्रापि प्राप्तुम् अहं न पारयामि इति । पश्यतु तावत्, यद्यपि भवान् एतादृशम् आक्रोशं प्रदर्शयति तथापि भवतः विषये मम मनसि कोपोद्रेकः न उद्भूतः । अहं विना भयं सत्यं वकुं समर्थः अस्मि । एवं व्यवहर्तुम् अस्य सन्निधिः एव मां प्राबोधयत् । अहं चिन्तयामि यत् इतोऽपि उत्तमं शिक्षणं किमपि न भवेत्” इति ।

एतत् श्रुत्वा सः पिता गुरुसन्निधेः महत्वम् अवगत्य मौनम् आश्रितवान् ।

□□

पञ्चतन्त्रकथा:

२३

-भीमभक्तिः -

कौ रवनाशानन्तरं पाण्डवाः धर्मेण राज्यं पालयन्ति स्म । धर्मराजः धनुर्मसे प्रतिदिनं विशेषपूजां करोति स्म । भगवते नैवेद्यं निवेद्यं तदनन्तरमेव सपरिवारं भोजनं करोति स्म ।

धनुर्मसस्य समाप्तिदिनम् आगतम् । तदा धर्मराजः अनुजान् अवदत् - “शः धनुर्मसस्य समाप्तिः । अतः भगवता श्रीकृष्णेन सह भोजनं करणीयम् इति मम इच्छा । भवत्सु कः द्वारकां गत्वा तस्मै आमन्त्रणं दत्त्वा सूर्योदयात् प्राक् तम् अत्र आनेष्यति ?” इति ।

धर्मराजस्य वचनं श्रुत्वा तस्य अनुजाः सर्वेऽपि विस्मिताः । यतः ते जानन्ति स्म यत् हस्तिनापुरात् द्वारका ३५० योजनदूरे अस्ति । एतावता अल्पेन समयेन तत्र गमनमपि न शक्यम् । पुनः आगमनस्य का कथा !

“यदि आवां गच्छावः तर्हि दश दिनानि तु अपेक्षितानि भवन्ति एव” - इति नकुलसहदेवौ उक्तवन्तौ ।

धर्मराजः अर्जुनस्य मुखम् अपश्यत् । अर्जुनः अवदत् - “सप्त दिनानि तु अपेक्षितानि एव” इति ।

एतत् श्रुत्वा धर्मराजः अतीव चिन्ताक्रान्तः जातः । तदा भीमः तत्र आगतः । सः धर्मराजं साष्टाङ्गं नमस्कृत्य

वाल मोहिनी

• (सं) दत्ता शास्त्री कन्दकूर्तीकर

चिन्तायाः कारणम् अपृच्छत् । धर्मराजः स्वीयाम् इच्छां प्रकाशितवान् ।

तदा भीमः उक्तवान् - “भवान् निश्चिन्ततया अन्यानि कार्याणि करोतु । शः सूर्योदयात् पूर्वं श्रीकृष्णः अत्र भविष्यति । अहं तम् आनेष्यामि” इति ।

‘भीमस्य वचनं कदापि असत्यं न भवति । परन्तु इदानीं कथं सत्यं भवति’ इति धर्मराजस्य चिन्ता जाता ।

तावता द्रौपदी अपि तत्र आगता । तां दृष्ट्वा भीमः - “शः प्रातः अतिमधुरं रुचिकरं पाकं सज्जीकरोतु भवती” इति उक्त्वा बहिः गतवान् । पुनः रात्रौ प्रत्यागत्य भोजनं कृत्वा निद्रितवान् च ।

तस्यां रात्रौ धर्मराजस्य निद्रा एव न आगता । रात्रेः तृतीये यामे सः सेवकान् आहूय - “भीमसेनस्य मन्दिरं गत्वा पश्यन्तु किं सः गतवान्, उत न इति” इति उक्तवान् ।

सेवकाः भीमसेनस्य शयनागारं प्रविश्य दृष्टवन्तः । भीमसेनः तत्र सुखेन निद्रामग्नः आसीत् । ते धर्मराजं तदेव निवेदितवन्तः । तदा धर्मराजः स्वयमेव तत्र गत्वा भीमं जागरितवान् । जागरितः सः अग्रजं प्रणम्य “मां किमर्थम् उत्थापितवान् ?” इति अपृच्छत् ।

“अहो, द्वारकागमनं विस्मृतं किम् ?” इति धर्मराजः अपृच्छत् ।

“स्मरामि । भवान् निश्चिन्तः भवतु” इति उक्त्वा भीमः झटिति स्नानसन्ध्यावन्दनादिकं कृतवान् । ततः पाकशालां गत्वा द्रौपदीं पृष्ठवान् - “सर्वं सिद्धं वा ?” इति । सर्वमपि सिद्धम् आसीत् तत्र ।

“भोजनस्य सज्जता क्रियताम्” इति उक्तवान् भीमः । द्रौपदी आश्र्वयम् अनुभवन्ती एव सर्वं सज्जं कृतवती ।

धर्मराजः अपि आश्र्वर्येण तमेव पश्यन् आसीत् ।

ततः भीमसेनः पक्षान्नैवेद्यं पुरतः संस्थाप्य द्वारकाभिमुखः सन् श्रीकृष्णं ध्यायन् साष्टाङ्गं नमस्कृतवान् । स्वीयां गदाम् आकाशम् उद्दिश्य क्षिप्त्वा - “भगवन् ! एषा गदा यावत् मम शिरसः उपरि न पतिष्ठति तावता भवता अत्र उपस्थितेन भवितव्यम् । अन्यथा अहं प्राणान् त्यक्ष्यामि । भवदीयस्य भक्तस्य रक्षणं भवतः एव कर्तव्यम्” इति उक्त्वा नेत्रे निमील्य

निश्चलमनसा कृष्णस्य ध्यानं कुर्वन् स्थितवान् ।

‘अहो, किमिदार्मा भविष्यति’ इति सर्वे यदा चिन्तयन्ति तदा एव आकाशे दृष्टः भगवान् श्रीकृष्णः तां गदां गृहीत्वा सावकाशम् अथः अवतीर्णवान् । भीमं प्रीत्या आलिङ्गितवान् च । भीमभक्तेः स्वरूपं ज्ञात्वा तत्रत्याः सर्वेऽपि विस्मिताः अभवन् ।

ततः श्रीकृष्णः पाण्डवैः सह उपविश्य भोजनं कृतवान् । धर्मराजस्य धनुर्मासव्रतं निर्विघ्नं सम्पन्नम् ।

□□

महादाता

• बालकृष्ण हेगडे, मन्त्रिगेमने

क श्वित् महाराजः आसीत् । सः धर्मबुद्धिः सुशीलः च । दानविषये अतीव आसक्तिः तस्य । ये तस्य समीपं साहाय्यं प्राप्नुं गच्छन्ति ते कदापि रिक्तहस्तेन नैव प्रतिगच्छन्ति स्म । तस्य प्रासादे अन्नदानं सदा प्रचलति स्म । सहस्राधिकाः जनाः तत्र आगत्य भोजनं कृत्वा सन्तुप्त्या गच्छन्ति स्म ।

एकदा महाराजः चिन्तितवान् - ‘दाने मम समानः कोऽपि नास्ति’ इति । एवं चिन्तयतः तस्य मनसि तद्विषये अहङ्कारः अपि प्रवृद्धः ।

कस्मिंश्चित् दिने सः भोजनशालायाः पुरतः स्थित्वा

भोजनं कृत्वा बहिः आगच्छन्तम् एकैकम् आहूय - ‘किं भोः, आतृप्ति भोजनं कृतं किम् ? अस्य कार्यस्य कृते भवान् मां स्मरति किम् ?’ इति पृष्टवान् ।

तेषु एकैकः अपि “महती तृप्तिः प्राप्ता महाराज ! वयं न केवलम् अस्मिन् जन्मनि, अपि तु जन्मान्तरेऽपि भवन्तं स्मरिष्यामि । एतादृशः महादाता अन्यः को वा अस्ति !” इति प्रशंसाम् अकरोत् ।

अन्ते कश्चन संन्यासी भोजनं समाप्य बहिः आगतवान् । तम् अपि पृष्टवान् महाराजः ।

सः संन्यासी उक्तवान् - ‘सद्यः अहं तृप्तः अस्मि ।

परन्तु अहम् आदौ इतोऽपि महत्तरं दानं कृतवन्तं स्मृत्वा अनन्तरं भवन्तं स्मरिष्यामि’ इति ।

महाराजः आश्र्वर्येण पृष्टवान् - “अनेकेभ्यः मासेभ्यः मया अन्नदानं क्रियमाणम् अस्ति । अन्यविधानि दानकार्याणि तु क्रियमाणानि सन्ति एव । एवं सति मदपेक्षया दाता को वा अस्ति ?” इति ।

तदा संन्यासी उक्तवान् - “अस्ति एव” इति ।

“कः सः ? कथयतु, किं नाम तस्य ?” - इति महाराजः कुरुहलेन पृष्टवान् ।

संन्यासी शान्तस्वरेण उक्तवान् - “अस्मांकं शरीरं,

प्राणाः, वायुः, सस्यानि, वृक्षाः, फलानि जलम् - इत्यादीनि सर्वाणि सः भगवान् दानरूपेण अस्मभ्यं दत्तवान् । एतेषाम् आधारेण उपयोगेन च एव वयं

जीवामः । तस्य दानस्य तुलनायां भवतः दानं तु न तथा महत् । भवान् अपि न तथा महान् । अतः सदा तस्य भगवतः स्मरणमेव अस्माकम् आद्यम् कर्तव्यम् । अतः अहं तु सर्वदा महादातुः तस्य स्मरणमेव आदौ करोमि”
इति ।

संन्यासिनः उत्तरं श्रुतवतः महाराजस्य अहङ्कारः नष्टः अभवत् । सः तस्य पादौ गृहीत्वा क्षमां याचितवान् । पुनः कदापि सः दानविषये गर्वं न प्रदर्शितवान् ।

□□

जीवनपथः

• मुनिकल्पाणकीर्तिविजयः

ए कदा कश्चन मनुष्यः बहुभिः दुःखैः पीडितः सन् ईश्वरसमीपं गतवान् । दृष्टमात्रे एव ईश्वरे सः उच्चैः आक्रोशां कर्तुम् आरब्धवान् - “भोः ईश्वर ! भवान् आनीतवान् । सदा कथयति यत् - ‘अहं जगतः सर्वेषां जीवानां रक्षणं करोमि । सर्वेषां दुःखानि द्वीरकृत्य तेभ्यः सुखं प्रददामि । ये मां ध्यायन्ति ये च मां न ध्यायन्ति तेषां सर्वेषामपि योगक्षेमं वहामि’ इति ।

परन्तु मम तत्र विश्वासः एव अपगतः अस्ति । यतः अहं तु सदा भवतः प्रणिधानं पूजादिकं च करोमि । नित्यं भवन्तं ध्यायामि । सर्वेषु कार्यजातेषु भवन्तमेव महत्तमत्वेन प्रकल्पयामि । सर्वेषां कार्याणाम् उत्तरदायित्वं भवतः एव इति दृढतया मन्ये । तथापि अहं नितान्तं बहुभिः दुःखैः पीडितः भवामि । अतः मन्ये अहं यत् भवतः योगक्षेमवहनादिकानि सर्वाणि अपि वचनानि वृथा एव । उत्तरदायित्वधारणाभिमानः अपि मिथ्या एव । अतः मया विनिश्चितं यत् अद्यप्रभृति अहं भवतः सेवां न करिष्यामि । एषोऽहं गच्छामि” इति ।

ईश्वरः तु एतत् श्रुत्वा मन्दं मन्दं स्मित्वा मधुरस्वरेण तं कथितवान् - “भोः बन्धो ! धीरः भवतु, समाश्वसितु । एवम् अकुलो मा भवतु । उपविशतु अत्र” इति ।

ततः सः चित्रगुप्तम् आहूय तम् आदिष्टवान् - “चित्रगुप्त ! भवतः पुस्तकात् अस्य मनुष्यस्य जीवनपथ-

ईश्वरः तत् पुस्तकम् उद्घाट्य तत्र एकं चित्रं मनुष्याय दर्शयित्वा कथितवान् - “यद्यपि मयि भवतः विश्वासः नास्ति, तथापि पश्यतु एतत् । अस्मिन् यत्र यत्र तव पदचिह्नानि सन्ति तत्र तत्र अन्यानि अपि पदचिह्नानि दृश्यन्ते । तानि मम एव । अनेन एव निश्चीयते यत् अहं सदैव तव साहाय्यं करोमि । सहगामीभूय च दुःखेभ्यः भवतः रक्षणम् अपि करोमि । भवतः योगक्षेमम् अपि वहामि इति ।”

मनुष्यः क्रोधाविष्टः एव आसीत् । सः ईश्वरहस्तात्

तत् चित्रम् आकृष्य सम्यक् द्रष्टुम् आरब्धवान् । सहसा तस्य दृष्टिः चित्रस्य एकस्मिन् भागे पतिता । सः तु तस्य आपत्कालस्य विभागः आसीत् । तत्र च पदचिह्नानाम् एका एव परिपाटी आसीत् । एतद् दृष्ट्वा सः चित्रं स्वीकृत्य ईश्वरोपरि प्रक्षिपन् उक्तवान् - “पश्यतु, पश्यतु अत्र ! यत्र मम आपत्तिकालः अस्ति तत्र एव भवान् मां विहाय अन्यत्र गतवान् दृश्यते । अतः एव अत्र पदचिह्नानाम् एका एव पङ्कः लक्ष्यते । अतः भवान् असत्यमेव वदति” इति ।

ईश्वरः उच्चैः हसित्वा कथितवान् - “भो ! किं भवता चिन्तितं यत् अत्र किमर्थम् एका एव पदचिह्नपङ्कः अस्ति इति ?”

मनुष्यः तारस्वरेण अवदत् - “किम् अत्र चिन्तनीयम् ? स्पष्टम् एव एतत् यत् भवान् आपत्तिकाले एव मां

विस्मृतवान् इति ।”

ईश्वरः मञ्जुलस्वरेण तं सान्त्वयन् इव कथितवान् - “भोः, नैवम् । इदं भवतः चिन्तनम् अयोग्यम् । अत्र एका एव पदचिह्नपङ्कः दृश्यते यत् तस्य कारणं तु इदम् - यदा भवान् बहुभिः दुःखैः पीडितः सन् दुरवस्थाम् अनुभूतवान् तदा अपि अहं भवतः पाश्चेष्व एव आसम् । किन्तु भवान् हि दुःखपीडितः सन् चलितुमपि समर्थः न आसीत्, अतः अहं भवन्तं मम स्कन्धयोः आरोप्य चलितवान् । अनेन एव कारणेन अस्मिन् चित्रे आपत्तिकालभागे एका एव पदचिह्नपङ्कः दृश्यते । अवबुद्धम् अधुना ?” इति ।

एतत् श्रुत्वा भृशं लज्जितः मनुष्यः पुनः पुनः ईश्वरात् क्षमां प्रार्थितवान् । वृथादोषारोपणार्थम् आत्मानं निन्दन् स्वस्थानं प्रत्यागतः ।

पञ्चतन्त्रकथा :

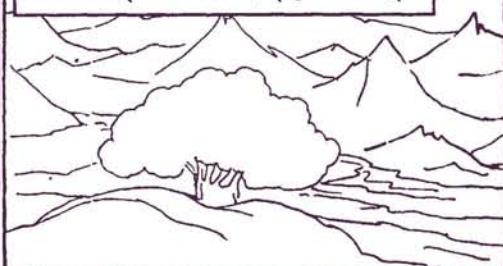
२४

• चारुदत्तः • अरम्

मूर्खमण्डलम् - ९

कस्मिंश्चित् पर्वतप्रदेशे महान् वृक्षः आसीत् ।

तत्र सिन्धुकः नाम पक्षी निवसति ।

कदाचित् कक्षन् व्याधः तत्र आगतवान् ।

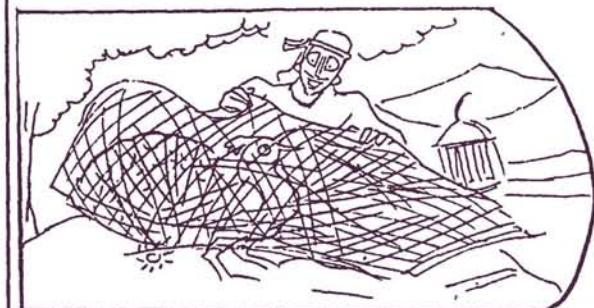
तस्य पुरीषे सुवर्णम् उत्पद्यते ।

अहो, किमिदम् वैचित्रम् ! पक्षि-पुरीषे सुवर्णम् उत्पद्यते !

तदेन गृह्णामि ।

कि करिष्यामि अनेन पक्षिणा ?

यदि कोऽपि एतां वार्ता राजे निवेदयति तर्हि राजा मां दण्डयेत् । अतः अहेष्व एन राजे समर्पयामि ।

(अनुवाती)

अखण्डविश्वासः

• (सं) वसुन्धरा चौहान

म हा भारतयुद्धम् आरब्धम् आसीत् ।
भीष्मः कौरवाणां सेनापतिः सन् अष्ट
दिवसान् यावत् भयङ्करं युद्धं कृतवान् ।
पाण्डवाः तस्य पुरतः युद्धं कर्तुम्
असमर्थाः चिन्तामग्नाः
आसन् । तथापि भीष्मः
पाण्डवेषु एकमपि
न मारितवान् इति
दुर्योधनः खिन्नः
आसीत् ।

अतः सः
कदाचित् भीष्मम्
अवदत् - “भोः
पितामह !
मदपेक्षया पाण्डवाः
एव भवतः अत्यन्तं
प्रियाः । अतः
भवान् युद्धेऽपि तैः
सह क्रीडति । न कमपि मारयति” इति ।

एतत् श्रुत्वा भीष्मः दुःखितः जातः । झटिति सः
प्रतिज्ञां कृतवान् यत् “शस्त्रयुद्धे अहम् अर्जुनं
मारयिष्यामि । अथवा तेन पराजितः वा भविष्यामि”
इति ।

भीष्मस्य प्रतिज्ञा सर्वैः ज्ञाता । तां श्रुत्वा पाण्डवपक्षे
सर्वेऽपि वीराः भीताः चिन्तिताश्च अभवन् । भगवान्
श्रीकृष्णः अपि चिन्तावशात् रात्रौ निद्रां न प्राप्तवान् ।
‘भीष्मप्रतिज्ञां श्रुत्वा अर्जुनः तु नितरां चिन्तितः स्यात्’
इति विचिन्त्य सः तस्य सान्त्वनं कर्तुम् अर्जुनस्य सेनाशिकिरं
गतवान् ।

परन्तु श्रीकृष्णस्य महत् आश्र्यं सञ्चातम् । यतः तत्र
अर्जुनः गाढनिद्रायां मग्नः आसीत् । सः अर्जुनम् उत्थाप्य
पृष्ठवान् - “भोः पार्थ ! किं भवान् भीष्मस्य प्रतिज्ञां न

श्रुतवान् ?” इति ।

“श्रुतवान्....” - इति उक्तवान् अर्जुनः ।

“तर्हि कथं भवान् चिन्तितः नास्ति... ? मृत्युभयात्
उद्विग्नः अपि नास्ति... ?” - इति श्रीकृष्णः पृष्ठवान् ।

अर्जुनः शान्तस्वरेण उक्तवान् - “भगवन् ! अहं
जानामि यत् यः मम योगक्षेमस्य चिन्तां करोति सः
जागरणं कुर्वन् अस्ति । एवं सति अहं किमर्थं चिन्तां
कृत्वा दुःखितः भविष्यामि... ? स्वस्य भक्तस्य अर्जुनस्य
भीष्मप्रतिज्ञायाः रक्षणभारः भगवतः भवतः एव । मम
का चिन्ता तत्र ? अतः एव अहं निश्चिन्ततया निद्रां
कृतवान् अस्मि” इति ।

सत्यं खलु ! अर्जुनस्य एतादशम् दृढं विश्वासं मत्वा
एव श्रीकृष्णः पार्थसारथिः अभवत् !

□□

ज्ञानतो ज्यैष्ठयम्

क स्मिंश्चित् ग्रामे केचन विप्राः वसन्ति स्म । ग्रामात् नातिदूरे मुनेः अङ्गिरसः आश्रमः आसीत् । सः मुनिः प्रतिदिनं ब्राह्ममुहूर्ते उत्थाय सन्ध्यावन्दनादीनि नित्यकर्माणि कृत्वा कतिपयान् छात्रान् पाठयति स्म । गुरुः छात्राश्च वेदाध्ययने निमग्नाः भवन्ति स्म । छात्राणां मध्ये तस्य मुनेः पुत्रः अपि वेदाध्ययनं करोति स्म । गुरुः अपि शिष्येभ्यः इव पुत्राय अपि पक्षपातं विना विद्यादानम् अकरोत् । गुरोः मनसि पुत्रस्य अन्यशिष्याणां च मध्ये किमपि अन्तरं न आसीत् ।

अङ्गिरसः पुत्रस्य नाम कविः । कविः
अपि पितृतुल्यः गुणवान् विद्यावान् च
जातः । ततः कविना आश्रम-
सञ्चालनम् आरब्धम् ।

एकदा कवे भासुलः
पितृव्यः इत्यादयः सर्वे
वृद्धजनाः कवे समीपम् ।
आगतवन्तः । तं
निवेदितवन्तः च - ‘हे
पुत्र ! कवे ! वर्यं सर्वे
वेदाध्ययनं कर्तुम्
इच्छामः । भवान् तु
अस्माकं पुत्रः एव ।
अस्माकं वेदाध्ययनं
कारयतु’ इति । कविः अङ्गीकृतवान् ।

ततः तेन वृद्धवर्गाय वेदाध्यापनम् आरब्धम् ।
कतिपयदिनानन्तरं कदाचित् पाठनावसरे कविना उक्तम् -
‘हे पुत्राः ! महां जलम् आनयन्तु’ इति ।

वृद्धजनाः खिन्नाः अभवन् । ‘एषः अस्माकं पुत्रः ।
तथापि अस्मान् वृद्धजनान् ‘पुत्राः’ इति सम्बोधयति ।
नैतद् युक्तम्’ इति ते चिन्तितवन्तः । ततः ते सर्वे देवानां
समीपं गत्वा अकथयन् - “भो देवाः, कविः अस्माकं
शिशुः । तथापि अस्मान् ‘पुत्राः’ इति कथयति । किम्
एतत् न्यायम् ?” इति ।

देवाः उक्तवन्तः - “कविः यत् उक्तवान् तत् न्यायम्
एव” इति ।

बाल मोदिनी

• डा. महेश्वरः द्विवेदी

वृद्धजनैः उक्तम् - ‘कथं न्यायं भवितुमर्हति ?’
इति ।

तदा देवैः उक्तम् -
अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥
अज्ञानी मनुजः बालः एव । वेदज्ञः एव पिता इति शास्त्रं
निर्दिशति । अन्यच्च ‘विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठयम्’ इति
वचनानुसारं ज्ञानस्य कारणतः सः भवदपेक्षया ज्येष्ठः
अस्ति एव । अतः तस्य व्यवहारः उचितः एव” इति ।
सर्वेऽपि वृद्धजनाः देवानां वचनं श्रुत्वा समाहिताः
अभवन् ।

□□

त्रयः पाषाणखण्डः

बालमोदिनी

• म. वि. कोलहटकरः

सः कश्चन विशालः मरुप्रदेशः । कश्चन पथिकः तत्र सञ्चरन् आसीत् । सः मार्गं तेन अपरिचितः । आकाशे सूर्यः प्रज्वलति स्म । मध्ये मध्ये प्रवातः वहति । तदा उष्णतरङ्गाः तस्य शरीरे असह्यपीडां जनयन्ति स्म । सायङ्गालः जातः । सूर्यः अपि अस्तङ्गतः । पथिकेन इतोऽपि दूरं गन्तव्यम् अस्ति । अन्धकारः शनैः शनैः प्रसरति स्म । कृष्णपक्षीया रात्रिः आसीत् सा । घोरे अन्धकारे पथिकः दिग्भ्रान्तः भीतश्च अभवत् ।

वायोः प्रवाहः भिन्नाभ्यः दिग्भ्यः आगच्छति । क्वचित् 'सू सू' इति ध्वनिं करोति । 'किमहं मार्गभ्रष्टः जातः' इति शङ्का वर्धमाना आसीत् पथिकस्य मनसि ।

अकस्मात् दक्षिणदिशः आगते वायौ कम्पमानः कश्चन ध्वनिः तेन श्रुतः - 'रे पथिक ! रे पथिक ! शृणोतु, मम वचनं शृणोतु...' इति ।

पथिकः विस्मितः अभवत् । 'किम् एतत् सत्यम् ? को वा एवं वदति अस्यां मरुभूमौ ...?' इत्येवं बहुधा विचिन्त्य सः निर्णयं कृतवान् यत् एष मम भ्रान्तिः एव इति । अतः सः प्रयाणम् अनुवर्तितवान् ।

परन्तु पञ्चनिमेषाभ्यन्तरे सः एव ध्वनिः पुनरपि श्रुतः । इदानीं तु सः इतोऽपि स्पष्टतरः आसीत् । समीपतः श्रूयमाणः च आसीत् - 'रे पथिक ! शृणोतु, मम वचनं शृणोतु...' ।

पथिकस्य गतिः क्षीणा अभवत् ।

सः अन्धकारे एव दृष्टिम् इतस्ततः सञ्चालयितुं प्रयतं कृतवान् । सर्वत्र विकीर्णाः सिकताः । तत्र तत्र पतिताः लघु-लघु-पाषाणखण्डाः । तद्विना नान्यत् किमपि यत्नेनापि दृष्टिगोचरम् अभवत् । सः उत्कर्णः सन् श्रोतुं प्रयतं कृतवान् ।

'रे पथिक ! अत्र पतितान् नैकान् पाषाणखण्डान् चिनोतु । स्वसमीपे रक्षतु' - स्पष्टतया श्रुतं तत् वाक्यम् ।

पथिकः परितः अपश्यत् । मानवास्तित्वस्य किमपि चिह्नं न दृष्टम् । परन्तु ध्वनिस्तु स्पष्टः आसीत् । पथिकः भीतः अभवत् । मनसि कुरूहलं तु वर्धमानम् आसीत् ।

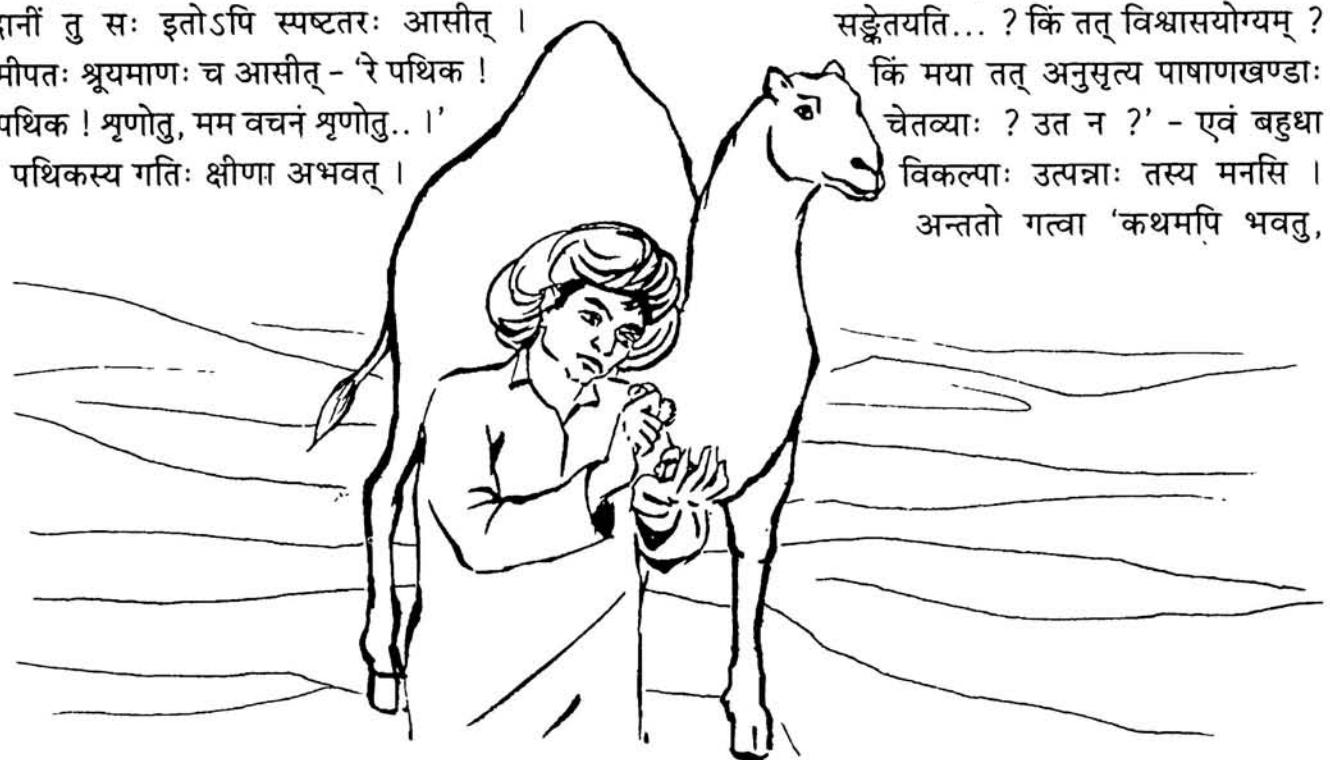
'किं भवेत् क्षुद्राणां पाषाणखण्डानां सङ्घ्रहणेन ?' इति स्वगतमिव उक्तवान् सः क्षीणस्वरेण ।

'विपुलान् पाषाणखण्डान् चिनोतु । विपुलान् चिनोतु । श्रः ते सर्वे सुवर्णमयाः भवेयुः । सुवर्णमयाः भवेयुः । अवश्यं भवेयुः... ।'

ध्वनिः पुनरपि श्रुतः । परन्तु एतदेव वाक्यम् उच्चार्य सः ध्वनिः क्रमशः विरतः अभवत् ।

'कस्य ध्वनिः आसीत् एषः... ? तत् वाक्यं किं सङ्केतयति... ? किं तत् विश्वासयोग्यम् ?

किं मया तत् अनुसृत्य पाषाणखण्डाः चेतव्याः ? उत न ?' - एवं बहुधा विकल्पाः उत्पन्नाः तस्य मनसि । अन्ततो गत्वा 'कथमपि भवतु,

द्वित्रान् पाषाणखण्डान् चिनोमि । स्यूते रक्षामि । तावन्तः तु न भारायन्ते' - इति निश्चयं कृत्वा सः त्रीन् पाषाणखण्डान् चितवान् । स्यूते तान् रक्षितवान् । प्रयाणम् अनुवर्तितवान् च ।

रात्रिः भीषणतरा भवति । शैत्यं वर्धते । सुदीर्घः अपरिचितश्च मार्गः । पथिकः तत्र तत्र तिष्ठन् कथमपि रात्रि यापितवान् ।

रात्रिः समाप्तिं गता । पूर्वा दिक् रक्तवर्णा जाता । सूर्यः उदितः । पथिकः रात्रौ प्रवृत्तां तां घटनां स्मृतवान् । कुहलेन स्यूतम् उद्घाटय दृष्टवान् ।

हन्त ! सः हर्षेण कम्पितः अभवत् । स्यूते स्थिताः त्रयः अपि पाषाणखण्डाः सुवर्णरूपेण परिवृत्ताः सन्ति ! शुद्धसुवर्णरूपेण ! पथिकः हर्षोत्कुलः अभवत् । सः चिन्तितवान् - 'अहो मम भाग्यम् ! अहं धनिकः अस्मि । विपुलं धनं प्राप्तं मया । एतेन अहं सुन्दरं भवनं क्रेष्यामि ।

तत्र रुचिरम् उद्यानम् अपि भवेत् । काचित् सुन्दरी मम पत्नी भविष्यति । तया सह सुखेन जीविष्यामि । भवनस्य प्राङ्मणे भवन्ति दासाः दास्यश्च ।' सुन्दरः स्वप्नः एव आविर्भूतः तस्य पुरतः ।

परन्तु द्वितीयक्षणे एव सः हतोत्साहः दुःखितश्च जातः । पश्चात्तापः भवति तस्य मनसि । 'मूर्खः अहम् ! कुतो वा मया बहवः पाषाणखण्डाः न चिताः ? अद्भुतः अवसरः प्राप्तः आसीत् । हतभायेन मया तस्य वचने विश्वासः न कृतः । अन्यथा अहं राजा एव अभविष्यम्... ! हन्त ! किमर्थं मया विश्वासः न कृतः... ?'

एवं चिन्तयन् सः पुनः पुनः रुदितवान् । तस्य समीपे अमूल्याः त्रयः सुवर्णखण्डाः सन्ति एव । परन्तु सः प्रतिक्षणं तामेव घटनां स्मरन् आत्मानं दूषयति ! दैवं च निन्दति । किञ्चिदपि सुखम् अनुभवितुं न शक्तः सः !

□□

पञ्चतन्त्रकथा:

२५

• चारुदत्तः • अरसु

मूर्खमण्डलम् - २

सेवकः ! एनं पक्षिणं सम्यक् रक्षन्तु ।
अस्य समीक्षानम् आहारं यच्छन्तु ।

यथाज्ञापयति
महाराज !

महाराज ! कथम् एतत् सम्भवति ? व्याधस्य
वचनम् अविश्वसनीयम् । न कस्यापि पक्षिणः
पुरोषे सुवर्णम् उत्पद्यते । मुच्यताम् अयं पक्षी ।

तदपि सत्यम् । मुञ्चन्तु
एनं छक्षिणम् ।

मुक्तः पक्षी तेषां पुरतः एव
सुवर्णमयं पुरीषम् उदसर्जत् ।

अहो ! अविवेकः आचरितः अस्माभिः ।

पूर्वं तावदहं मूर्खः द्वितीयः पाशबन्धकः ।
ततो राजा च मन्त्री च सर्वं वै मूर्खमण्डलम् ॥

बाल मोदिनी

रादी और दृष्टि

• डा० एन० के० उदयशङ्कर

त पोधनः महर्षिः वसिष्ठः युवावस्थायामेव महत्
ज्ञानं सम्पादितवान् आसीत् । मुनयः सर्वे तस्य
ज्ञानसमृद्धिं योगसिद्धिं च ज्ञात्वा तम् आदरेण पश्यन्ति
स्म ।

प्राप्तकाले वसिष्ठः परिणयं करुम् ऐच्छत् । अतः
सः सुशीलां कन्याम् अन्विष्यन् बहुत्र अटितवान् । परन्तु
ऋषिपरिवारेषु कुत्रापि सुयोग्या कन्या न लब्ध्या । क्षत्रियादिषु
वर्गेषु अपि तादृशी कन्या तेन न दृष्टा ।

कदाचित् सः एकां रूपवतीं चण्डालकन्याम् अपश्यत् ।
सा नितरां सुलक्षणा गुणवती च इति अभासत । वसिष्ठः
तां परिणेतुम् ऐच्छत् । सः तस्याः पितरं दृष्ट्वा स्वीयाम्
इच्छां निवेदितवान् । 'कश्चन महर्षिः चण्डालस्य मम

पुत्रीं परिणेतुम् इच्छति' इति श्रुत्वा सः विस्मितः भीतश्च
अभवत् । किन्तु वसिष्ठः धैर्योक्त्या तं समाहितं कृतवान् ।
अन्ते सः वसिष्ठाय पुत्रीं दातुम् अद्वीकृतवान् ।

ततः वसिष्ठः तां चण्डालकन्याम् उपेत्य पृष्ठवान् -
“अयि बाले ! भवती केवलसिकताभिः पाकं कर्तु
शक्नोति किम् ?” इति ।

सा उक्तवती - “भगवन् ! यदि भवान् आदिशति
तर्हि अहं निश्चयेनापि सिकताभिः पाकं कर्तु शक्नोमि”
इति ।

ततः सा वसिष्ठेन दत्ताभिः सिकताभिः पाकं कर्तुम्
उद्युक्ता । सा अग्निं ध्यातवती । अग्निः तस्याः पुरतः
प्रत्यक्षः जातः । तेन सा इटिति पाकं सज्जीकृतवती ।
वसिष्ठं भोजितवती च । तस्याः एतादृशीम् आत्मशक्तिं
विलोक्य वसिष्ठः नितरां सन्तुष्टः अभवत् । सः तां
परिणीतवान् ।

वसिष्ठः चण्डालकन्यां परिणीतवान् इत्यतः अन्ये
सर्वे मुनयः तं निन्दितवन्तः । तेन सह व्यवहारं
त्यक्तवन्तः । ताभ्यां दम्पतिभ्यां सह सम्भाषणमपि न
कृतवन्तः । वसिष्ठस्य पत्नी एतेन नितरां खिन्ना
अभवत् । तस्याः नेत्राभ्याम् अश्रूणि निर्गतानि । अन्ते
सा निश्चितवती यत् 'दुरहङ्कारिणः एते मुनयः दण्डनीयाः'
इति ।

सा अग्निदेवं प्रार्थितवती - “भगवन् ! भवान्
इतःपरं हविः मा गृह्णातु” इति ।

अग्निः तपोमहिमान्वितायाः तस्याः वचनं सादरम्
अपालयत् । अतः तस्य दहनशक्तिः नष्टा अभवत् ।
तेन लोके सर्वत्र यज्ञयागादिकार्याणि स्थगितानि अभवन् ।
जनाः पाकं कर्तुमपि न शक्ताः । सर्वे मुनयः महासङ्कटे
पतिताः ।

अत्रान्तरे देवाः अपि अग्नेः अभावेन हविषा वञ्चिताः
अभवन् । महर्तीं पीडां प्राप्य क्षीणाः च अभवन् ।

अन्ते ऋषयः देवैः सह वसिष्ठस्य आश्रमं गतवन्तः ।

वसिष्ठः सपल्नीकः आदरेण तेषाम् आतिथ्यं कृतवान् ।
ततः ऋषयः देवाश्च वसिष्ठं प्रार्थितवन्तः - ‘हे महात्मन् !
अग्निं विना वयं जीवितुं न शक्नुमः । अस्माकम् अपराधं
क्षाम्यतु । अग्निं यथापूर्वं कृत्वा अस्मान् अनुगृह्णातु’
इति ।

वसिष्ठः पत्न्याः मुखम् अपश्यत् । पश्चात्तापदग्धान्
ऋषीन् दृष्ट्वा सा कोपं परित्यज्य प्रसन्ना अभवत् । सा
पुनरपि अग्निं प्रार्थितवती - “भगवन् ! भवान् यथापूर्वं

ज्वलतु” इति । महापतिव्रतायाः तस्याः वचनं पालयन्
अग्निः पुनरपि अज्वलत् ।

ऋषीणां देवानां च समस्या परिहता अभवत् । ते
महासर्तीं वसिष्ठपलीम् अभिनन्दितवन्तः ।

वसिष्ठस्य पत्नी एषा अरुन्धती इति विख्याता
अभवत् । अग्ने: प्रतिबन्धस्य निवारणे ‘अरुन्धती’ इति
तस्याः नाम सार्थकं जातम् ।

□□

दण्डस्य वेदना

क श्वित् महाराजः आसीत् ।
तस्य एकः एव पुत्रः ।

सः राजकुमारः गुरुकुले
अध्ययनं करोति स्म ।

गुरुकुले यदा राजकुमारस्य
अध्ययनं समाप्तं तदा महाराजः
तं राजभवनं प्रतिनेतुं गुरुकुलं
गतवान् । तत्र राजकुमारस्य
समावर्तनसमारोहः समाप्तः ।
ततः राजकुमारः आचार्यस्य
प्रणामं कृतवान् । आचार्यः
उक्तवान् “वत्स ! मम दण्डम्
आनयतु” इति ।

राजकुमारः गत्वा दण्डम्
आनीतवान् । आचार्यस्य हस्ते दत्तवान् च । आचार्यः
झटिति दण्डेन राजकुमारं द्विवारं ताडितवान् । राजकुमारस्य
पृष्ठे ताडनचिह्नम् उद्भूतम् । तद् दृष्ट्वा अपि आचार्यः
शान्तः सन् एव राजकुमारं “वत्स ! भवतः मङ्गलं
भवतु । अधुना पित्रा सह गच्छतु” इति उक्तवान् ।

विनप्रः राजकुमारः किमपि अनुक्त्वा पितुः समीपं
गतवान् । राजा आश्वर्येण आचार्यं पृष्ठवान् - “आचार्य !
मम पुत्रः कम् अपराधं कृतवान् ? भवान् किमर्थं तं
ताडितवान् ?” इति ।

आचार्यः शान्तस्वरेण उक्तवान् - “महाराज ! भवतः
पुत्रस्य शिक्षणे एतावान् एव लोपः आसीत् यत् सः

• हसबनीस सुरेश हरी

कदापि दण्डनपात्रं नाभवत् । अत्यन्तं विनयशीलः सद्गुणः
सः कदापि स्वस्य दण्डनस्य अवसरमेव न दत्तवान् ।
इतःपरं तु सः शासकः भविष्यति । तदा तेन कदाचित्
अन्ये दण्डनीयाः अपि भविष्यन्ति । यः अन्यान् दण्डयति
सः स्वयं दण्डवेदनाम् अनुभूतवान् भवेत् । तदा एव
दण्डितस्य वेदनां सः अवगच्छति । अतः एव अधुना
मया सः दण्डितः” इति ।

आचार्यस्य वचनं श्रुत्वा महाराजः नितरां सन्तुष्टः
अभवत् । सः सन्तोषेण पुत्रं राजभवनं नीतवान् ।

□□

मा कुरु गर्वम्

बालमोदिनी

• (सं) वारिजा यलगलवाडि

क स्मिंश्चित् ग्रामे सुकन्या नाम काचित् महिला
वसति स्म । सा शस्त्रविद्यायां नैपुण्यं प्राप्तवती
आसीत् । ग्रामस्य मध्ये एकस्मिन् महाप्रासादे सा वसति
स्म । राजपुत्रेभ्यः शस्त्रविद्यां पाठयित्वा प्रतिदिनं
विंशतिसुवर्णनाणकमूल्यं वेतनं सा प्राप्नोति स्म ।
तत्रत्यः राज्ञः गुरुः अपि सा एव ।
सकलविद्यापारद्धता सकलैश्चर्यसम्पन्ना
अपि सा विरक्ता इव सरलजीवनं
यापयति स्म । सर्वदा अन्येषां
साहाय्यं करोति स्म ।

एकस्मिन् दिने केशवः नाम कश्चन
बालकः सुकन्यायाः गृहम् आगत्य
“अहम् अनाथः दरिद्रश्च ।
शस्त्रविद्यां शिक्षितुम् इच्छामि । मां
शिक्षयति वा ? अहं भवत्याः सेवा
करोमि । यतः मम समीपे धनं
नास्ति” इति निवेदितवान् ।

सुकन्या मलिनवेषधारिणं तं
बालकं दृष्ट्वा - “अस्तु । अहं भवन्तं
शिक्षयामि” इति उक्तवती ।
तद्विनादारभ्य सुकन्या केशवं सकल-
विद्याः शिक्षितवती ।

कतिचित्पर्वानन्तरं केशवः शस्त्र-
विद्यासु पारद्धतः जातः । तदा सुकन्या
तं - ‘केशव ! भवतः विद्याभ्यासः इदानीं समाप्तः ।
भवान् शस्त्रप्रयोगे परिणतिं प्राप्तवान् अस्ति । गच्छतु,
उत्तमम् उद्योगम् अन्विष्य आनन्देन जीवनं यापयतु ।
परन्तु कदापि गर्वेण मा व्यवहरतु । यतः गर्वः
अथः पतनस्य मूलम्’ इति उक्तवती ।

केवलं शस्त्राभ्यासार्थम् आगतः केशवः विबुधां सुकन्यां
गौरवेण कदापि न पश्यति स्म । अधुना तु ‘विद्याभ्यासः
समाप्तः । एतस्याः वृद्धायाः सहवासात् विमुक्तः अहम् ।
राजभवने कार्यं प्राप्य सुखी भवामि’ इति सः चिन्तितवान् ।
ततः राजभवनं गतवान् । राज्ञः अद्वरक्षकदले सैनिकपदवीं
प्राप्तवान् च ।

ततः केशवः अन्यैः सह सर्वदा गर्वेण व्यवहरति
स्म । गर्वकारणात् अनेके सुहृदः तस्मात् दूरं गताः ।

एकदा केशवः ‘खड्प्रयोगे अहं श्रेष्ठतमः’ इति गर्वेण
स्वमित्राणि उक्तवान् । तदा एकः वृद्धः पुरुषः केशवम्
आचार्यायाः सुकन्यायाः वचनं स्मारितवान् ।

तदा केशवः - ‘सा तु वृद्धा । इदानीं तया एकं
दण्डमपि उत्थापयितुं न शक्यते । तस्याः अपेक्षया
अहमेव श्रेष्ठः’ इति इतोऽपि गर्वेण पुनरुद्धोषितवान् ।
अन्यस्य मुखात् मदान्धस्य केशवस्य आत्मश्लाघनं श्रुतवती
सुकन्या दुःखिता, कुपिता च जाता ।

‘कथश्चित् केशवः बोधनीयः’ इति चिन्तितवती सा । परेद्यवि सा राजभवनं गतवती । सा शाटिकया स्वीयं वामहस्तम् आच्छादितवती आसीत् । वृद्धाम् अपि दृढकायां तां सुकन्यां जनाः सकुरुहलं दृष्टवन्तः । सा साक्षात् केशवस्य पुरतः आगत्य उक्तवती - ‘गर्वमात्रेण किमपि न साध्यते । दर्शयतु भवतः शास्त्रपरिणितम्’ इति ।

‘वृद्ध्या भवत्या योद्धुं शक्यते किम् ?’ इति वदन् केशवः खड़ं गृहीत्वा सुकन्यायाः उपरि आक्रमणं कृतवान् । ‘गुरुणा सह युद्धं मास्तु’ इति तत्र स्थितैः जनैः उक्तम् । तथापि केशवः तत् निर्लक्ष्य तां पुनरपि निन्दन् युद्धम् आरब्धवान् । सर्वं सावधानतया दृष्ट्वा सुकन्या झटिति शाटिकातः रजतवर्णं बृहद्वर्णं निष्कास्य तया केशवस्य शिरसि घट्टनं कृतवती । क्षणमात्रे एव तस्य खड्डमपि खण्डितवती ।

आश्वर्यचकितः केशवः दिङ्मूढः अभवत् । पराजितः सः गुरोः सुकन्यायाः क्षमां याचित्वा ‘मूर्खः अहम् गुरुवचनं न पालितवान् । कृपया मां शिष्यरूपेण पुनः स्वीकरोतु भवती’ इति प्रार्थितवान् । परितपत्तं स्वशिष्यं दृष्ट्वा सुकन्या मातृभावेन ‘इदानीं भवान् परिवर्तितः अस्ति । माम् अनुसरतु’ इति उक्तवती । ततः केशवं स्वभवनं नीत्वा पूर्वं यत् न पाठितवती तत् सर्वं पाठितवती ।

किञ्चित्कालानन्तरं वार्धक्यकारणात् शश्याग्रस्ता सुकन्या केशवम् उद्दिश्य ‘शास्त्रविद्यायां यत् अहं जानामि तत् सर्वं इदानीं भवान् अपि जानाति । मम अन्तिमवचनं शृणोतु । कदापि गर्वेण मा व्यवहरतु, यतः ‘आत्मस्तुतिः अधोगतये’ इति उक्तवती । केशवः तद्वचनं पालयित्वा जीवने सुखी अभवत् ।

पञ्चतन्त्रकथा:

२६

-शिवाजे: औदार्यम्-

ब हनपुरे केशवशास्त्री नाम कक्षन जनः आसीत् ।
सः नितरां दरिद्रः ।

एकदा सः स्वस्य दारिद्र्येण दुःखितः सन् भगवतः
शिवस्य आलयं गत्वा तस्य सन्निधौ अश्रूणि मुञ्चन् -
“भगवन् ! भवान् किमर्थं शिलारूपः अस्ति ? भवान्
मम प्रार्थनां न शृणोति किम् ? अहं भवन्तम् ऐश्वर्यं न
याचितवान् । मरणावस्थायां स्थितस्य मम पुत्रस्य औषधार्थं
किञ्चित् धनं प्रार्थितवान् । वैद्यः मम पुत्रस्य चिकित्सार्थं
शतं नाणकानि अपेक्षते । कुतः आनीय ददानि तावत्
धनम् ? मम प्राणान् स्वीकृत्य वा पुत्रं रक्षतु भगवन् !”
इति सखेदं प्रार्थितवान् ।

क्षणकालं यावत् सर्वत्र मौनम् आसीत् । तदा एव
देवालयात् बहिः कक्षन कोलाहलः श्रुतः । तत्र कक्षन
अपरं वदति स्म - “महाराज ! एतां रात्रिम् अत्रैव
यापयामः । यतः भवान् ज्वरपीडितः अस्ति । अत्र रात्रिं
यावत् यदि विश्रान्तिः स्वीक्रियते तर्हि प्रातः प्रयाणं सुकरं
भवेत्” इति ।

बाल मोदिनी

केशवशास्त्री तेषां सम्भाषणं श्रुत्वा ज्ञातवान् यत्
‘आगरादुर्गात् पलायितः शिवाजिमहाराजः, तस्य चत्वारः
अनुचराः च सन्ति एते’ इति । तदा एव तेन ‘आगरादुर्गात्
शिवाजिमहाराजः पलायितः अस्ति । तस्य बन्धनाय
अपेक्षितां सूचनां यः ददाति तस्मै पारितोषिकं दीयते’
इति पूर्वदिने एव नगरे कृतम् उद्घोषणं स्मृतम् । इटिति
सः ‘एनं विषयं स्थानीयं यवनाधिकारिणं सूचयामि ।
तदा सः मह्यं विपुलं धनं ददाति । तेन मम पुत्रं रक्षामि’
इति चिन्तितवान् ।

एवं विचिन्त्य सः इटिति ततः निर्गत्य गृहं गत्वा
पलीपुत्रादिभिः सह अस्मिन् विषये चर्चा कृतवान् । ततः
स्वयं वार्ता निवेदयितुं यवनाधिकारिणः समीपं गतवान् ।

परन्तु तस्य पुत्रस्य शाय्यासमीपे उपविष्टा केशव-
शास्त्रिणः सुषा एतं विषयं ज्ञातवती । सा चिन्तितवती
यत् ‘आसन्नमरणं पर्ति रक्षामि, उत सहस्राधिकहिन्दुजनानां
रक्षकं शिवाजि-
महाराजम् ?’
इति ।

तदा तु
स व त्र
यवनानां
प्राबल्यम्
अधिकम्
आसीत् ।

शिवाजिः हिन्दुसमाजस्य
रक्षणाय अहर्निशं चिन्तयति
स्म ।

‘यदि सः एव गृहीतः भवति
तर्हि यवनाः तं दारुणतया
मारयन्ति । पुनः हिन्दूनां रक्षणं को वा
कुर्यात्...? अतः कथमपि शिवाजी
रक्षणीयः’ इति सा निश्चितवती ।
तस्यां रात्रौ एव एकाकिनी धावन्ती सा तं

देवालयं प्राप्तवती । तत्र शिवाजिमहाराजं दृष्टा निवेदितवती च - ‘मम शशुरः स्वपुत्रस्य मम पत्युः प्राणरक्षणार्थ धनार्थं यवनाधिकारिणः समीपं गतः । अतः भवन्तः ज्ञाटिति इतः गच्छन्तु’ इति । ततः सा स्वगृहं गतवती ।

यदा केशवशास्त्री सेवकैः सह देवालयं प्राप्तवान् तदा शिवाजी तत्र नासीत् । अतः खिन्नाः सेवकाः ततः

निर्गताः । केशवशास्त्री धनं न प्राप्तम् इति खेदेन एव देवं वन्दितुं देवालयस्य अन्तः प्रविष्टवान् । तत्र शतसुवर्णनाणकैः पूर्णः कश्चन स्युतः तस्य दृष्टिगोचरः अभवत् ! यद्यपि धनं प्राप्य केशवशास्त्री सन्तुष्टः, तथापि शिवाजिमहाराजस्य औदार्यं ज्ञात्वा सः नितरां लज्जितः अभवत् ।

□□

कोऽरुक् ?

(पु) रातनकाले कदाचित्
कश्चन पक्षी आकाशमार्गे
डयमानः आसीत् । सः
पुनः पुनः ‘कोऽरुक् ?
कोऽरुक् ?’ इति बदति स्म ।
(कः नीरोगः भवति ? कः सर्वदा
स्वस्थः भवति ? - इति तस्य
प्रश्नस्य अर्थः ।) तस्य प्रश्नस्य
उत्तरं ज्ञातुम् इच्छुकः सः तदेव
वाक्यं पुनः पुनः उच्चारयन् सर्वत्र
अभ्रमत् । द्वारं द्वारम् आटत् च ।
परन्तु सः कस्मात् अपि स्वस्य

प्रश्नस्य उत्तरं न प्राप्तवान् । जनाः तस्य प्रश्नं श्रुत्वा
उपहासं कृतवन्तः । कोऽपि तस्य प्रश्नं गम्भीरतया न
श्रुतवान् । उत्तरमपि न उक्तवान् । पक्षी निराशः जातः ।

वैद्यर्षिः वाग्भटः कदाचित् नित्यविधिनिमित्तं नदीतीरं
गतवान् आसीत् । तस्मिन् एव समये प्रिभ्रम्य श्रान्तः
सः पक्षी तत्रैव आगत्य कस्मिंश्चित् वृक्षे उपाविशत् ।
वाग्भटः तु नित्यविधिं समाप्य तस्य एव वृक्षस्य अधः
उपविश्य सूर्यकिरणसेवनकर्मणि निरतः अभवत् ।

पक्षी तमपि दृष्टा यथापूर्व - ‘कोऽरुक् ? कोऽरुक् ?’
इति प्रश्नम् अपृच्छत् ।

वाग्भटः विदितवेदितव्यः । सः पक्षिभाषामपि जानाति
स्म । पक्षिणः प्रश्नं श्रुतवतः तस्य मुखात् स्वयमेव इत्थम्

• (सं) रवीन्द्रनाथगुरुः

उत्तरं निर्गतम् - ‘हितभुक्, मितभुक्, क्रुतभुक्’ इति ।
यस्य अर्थः ‘यः हितकरं भोजनं करोति, यः मितं भोजनं
करोति, यः समये भोजनं करोति सः एव नीरोगः भवति’
इति । स्वास्थ्यसूत्रम् एकेनैव वाक्येन तेन एवं वर्णितम्
आसीत् ।

वैद्यर्षिः वाग्भटस्य मुखात् स्वस्य शङ्खायाः समाधानं
प्राप्य सः पक्षी नितरां सन्तुष्टः अभवत् । सः तस्मै
कृतज्ञताम् अर्पयित्वा हर्षोल्लासेन स्वस्थानम् अगच्छत् ।

□□

-मध्वपतिः-

बालभोदिनी

• (सं) आनन्दः सि. आर.

क

णाटकसङ्गीतक्षेत्रे पुरन्दरदासः अतीव प्रसिद्धः । नगरान्तरं गतवान् ।

सः विजयनगरे वसति स्म ।

पुरन्दरदासः महान् देवभक्तः । सः प्रतिदिनं मारुतिमन्दिरं गच्छति स्म । प्रातः काले तत्र गत्वा भगवतः अभिषेकं कृत्वा नैवेद्यं समर्प्य एव गृहं प्रत्यागच्छति स्म ।

पुरन्दरदासस्य चतुर्थः पुत्रः मध्वपतिः लघुः बालः ।

तस्य उपनयनसंस्कारः जातः आसीत् ।

एकदा पुरन्दरदासेन अन्यकार्यनिमित्तं दिनचतुष्टयं यावत् नगरान्तरं गत्व्यम् आपतितम् । तेषु दिनेषु मारुते: पूजाकार्यं मध्वपतिः करोतु इति तेन निश्चितम् । ततः सः

परेद्यवि प्रातः मध्वपतिः पितुः सूचनानुसारं पूजां कर्तुं देवालयं गतः । पित्रा यथा उक्तम् आसीत् तथैव सः

मारुतेः अभिषेकं कृत्वा पुष्टैः मारुतिम् अलङ्घकृतवान् ।

अनन्तरम् आनीतम् अन्नं भक्ष्यं सर्वमपि मारुतेः पुरतः स्थापयित्वा नैवेद्यम् अकरोत् ।

नैवेद्यविधेः अनन्तरमपि मारुतिः नैवेद्यं न खादितवान् ।

पिता कथं नैवेद्यं समर्पयति स्म इति मध्वपतिः न जानाति

स्म । सः भक्त्या अञ्जलिं बद्ध्वा “हे मारुते ! नैवेद्यं

स्वीकरोतु” इति प्रार्थितवान् ।

मारुतिः मुखम् उद्धाट्य

नैवेद्यं भक्षयति इति तस्य

कल्पना । परन्तु मारुतिः

मुखं न उद्धाटितवान् एव ।

मध्वपतिः अपि हठं न

त्यक्तवान् । अन्ते बालकस्य

भक्त्या प्रीतः मारुतिः मुखम्

उद्धाटितवान् एव ।

मध्वपतिः स्वल्पं स्वल्पमेव

नैवेद्यं मारुतेः मुखे

निश्चिप्तवान् । मारुतिः अपि

शनैः तद् खादितवान् ।

तत्पश्चात् मध्वपतिः उत्तरीयेण

मारुतेः मुखं मार्जितवान् । मारुतिः “शः

आरभ्य त्वमेव नैवेद्यं

खादय” इति अवदत् ।

“अस्तु, तथैव

करिष्यामि । किन्तु भवता

अद्य इव विलम्बः न

करणीयः” इति उक्त्वा

मध्वपतिः गृहं गतवान् ।

एवमेव चत्वारि दिनानि

अतीतानि ।

चतुर्थे दिने पुरन्दरदासः कार्य समाप्य प्रत्यागतवान् । तस्मिन् दिने भोजनसमये सः पल्ली सरस्वतीं - “नैवेद्यं परिवेषय” इति अवदत् ।

पल्ली नैवेद्यपात्रं पश्यति, ततु रिक्तमस्ति । इटिं सा पुत्रम् आहूय - “वत्स ! नैवेद्यं कुत्र अस्ति ?” इति पृष्ठवती ।

मध्वपतिः - “नैवेद्यं मारुतिः खादितवान्” इति उक्तवान् ।

“विग्रहः कदापि नैवेद्यं खादति किम् ? त्वमेव खादित्वा असत्यं वदसि” इति तं निन्दितवती माता । तत् श्रूतवतः मध्वपते: नेत्रे अश्रुपूर्णे जाते । तदा पुरन्दरदासः “शः अहमपि त्वया सह आगमिष्यामि । पुनः खादय । मन्ये” इति । अहमपि द्रक्ष्यामि” इति अवदत् ।

परेद्यवि सः पुत्रेण सह मारुतेः मन्दिरं गतवान् । परन्तु तस्मिन् दिने मारुतिः नैवेद्यं न खादितवान् एव । मध्वपतिः पुनः पुनः प्रार्थितवान् चेदपि अद्य मारुतिः मुखं न उद्घाटितवान् एव ।

तदा मध्वपतिः - “इदानीं यदि भवान् मुखं न उद्घाटयति तर्हि अहं मम शिरः शिलया घट्यित्वा मरणं प्राप्नोमि” इति उक्त्वा रोदितुम् आरब्धवान् । तावता मारुतिः मुखम् उद्घाटितवान् । मध्वपतिः स्वल्पं स्वल्पमेव नैवेद्यं तस्य मुखे निक्षिप्तवान् । एतत् दृष्टवतः पुरन्दरदासस्य नेत्राभ्याम् अश्रूणि अगलन् । सः सन्तोषेण पुत्रम् आलिङ्ग्य उक्तवान् - “वत्स ! मारुतिं स्वहस्तेन भोजयतः तव जीवनमेव धन्यम् । त्वादृशं पुत्रं प्राप्य अहमपि आत्मानं धन्यं अहमपि द्रक्ष्यामि” इति अवदत् ।

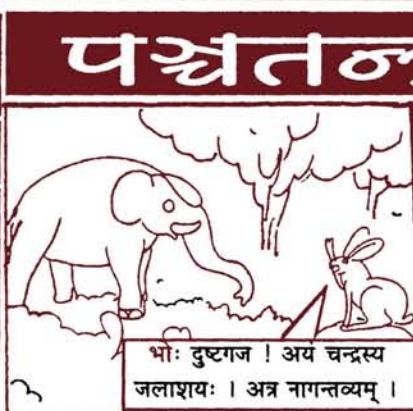
□□

पञ्चतन्त्रकथा:

२७

• चारुदत्तः • अरसु

भोः दुष्टगज ! अय चन्द्रस्य
जलाशयः । अत्र नागन्तव्यम् ।

त्वं कः ?

लम्बकर्णो नाम शाशः । चन्द्र-
मण्डले निवसामि । भगवतः
चन्द्रस्य सन्देशः अस्ति ते ।

कः सन्देशः, श्रावय ।

गतदिने भवता बहवः मम बान्धवाः
शाशः विनाशिताः । यदि जीवितुम्
इच्छसि तर्हि अत्र पुनः नागन्तव्यम् ।

अधुना कुत्र अस्ति
भगवान् चन्द्रः ।

व्राणितानां शशानां समाधासनाय
अत्रैव आगतः अस्ति ।

कृपया तं दर्शयतु, प्रणम्य
गच्छामि ।

आगच्छतु ।

पश्य, जलमध्ये समाधिष्ठः अस्ति ।
दूरादेव प्रणम्य गच्छ । यदि समाधि-
भङ्गः स्यात् सः कृपितो भवेत् ।

ततः सर्वे सुखेन न्यवसन् ।